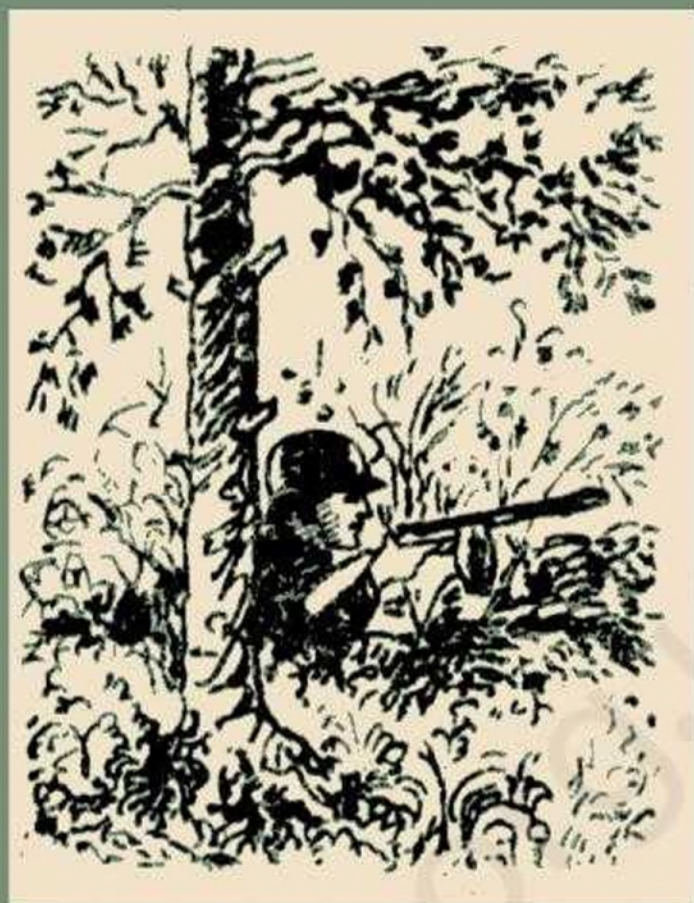

Семен Склярєнко

РШ62-471
с-43

Р а п о р т

УКРАЇНСЬКЕ
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр РКШБ(2-470) С-43 Инв. № 19078

Автор Скляренко, Семен.

Назва Репорт: Оповідання
і мініатюри.

Місце, рік видання К.: Х., 1945.

Кіл-ть стор. 83, [4] с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка: 4.09.2007.

Мол.с-

СЕМЕН СКЛЯРЕНКО

РАПОРТ

ОПОВІДАННЯ
І
МІНІАТЮРИ

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
Київ 1945 Харків

З Е М Л Я К И

На командний пункт до майора Світличного прийшов червоноармієць Урбай Аракулєв. Він довго сидів біля викладеної дерном землянки, облизував спрагли губи, моргав очима, щось шепотів і все не наважувався зайти до майора.

Аракулєв діждався. Низько зігнувшись в дверях, з бліндажа вийшов Світличний. Аракулєв виструнчився і, щоб його помітили, нарочито дуже клацнув закаблуками.

— Що ти тут робиш, Аракулєв? — запитав майор.

Аракулєв заморгав очима, облизав спрагли вуста, крутнув головою, немов щось ковтав, і однаково не зміг нічого відповісти.

— Ну, кажи, кажи, Урбай!

Тоді Аракулєв, зібравши всі сили, з боєм, з одчаєм крикнув:

— Нажар Пшениці нема, товаришу майоре!

— Давно? — запитав Світличний.

— Пішов... не був день, не був ніч, другий день кінчається, а земляка все нема.

І Аракулєв знову зібрав обличчя в зморшки, немов збирався заплакати.

— Почекай, Урбай, почекай!

Майор Світличний замислився. Він зрозумів про кого йде мова, і зрозумів, чому Аракулєв так хвилюється. Червоноармієць говорив про земляка свого Назара Пшеничного.

Вони не були земляками. Назар Пшеничний народився і виріс на Україні, в селі над Дніпром. Урбай Аракулєв прийшов до армії з Казахстану. Але вони разом, плече в плече, провели зиму на фронті, крокували в степах донбаських, билися з німцями під Москвою. В цих походах солдати потоваришували. Назар

Пшеничний все не міг вимовити ім'я свого друга Урбая Аракулєва — „Рубай куля“ виходило в нього. Аракулєв не міг виговорити імені свого приятеля. У нього виходило „Нажар Пшениці“. І коли якось після бою Аракулєв довго шукав свого товариша і марно запитував усіх: „Де Нажар Пшениці? Де Нажар Пшениці?“, а потім в колі друзів гукнув — „Де мій земляк?“ — всі зрозуміли Урбая і похвалили його. З того часу вони один одного і всі їх прозивали земляками.

Різно вони і поводитись на війні. Назар Пшеничний — ставний, здоровий нащадок запорожців, був розмашистий, зухвалий, сміливий. Тільки полк прибував на передову, він просився на „полювання“ — вночі виповзав на „нічийний“ шматок землі між нашими і німецькими окопами і ввесь день лежав там десь під кущом чи горбком. Зрідка лунав постріл — ще одним німцем ставало менше на світі. Так день за днем знімав німців Назар Пшеничний, старанно нумеруючи їх у своїй записній книжці, на блакитній обкладинці якої була намальована прекрасна троянда з написом: „Не забувай“ Зухвалий був і сміливий Назар Пшеничний — нащадок запорожців.

А Урбай Аракулєв був тихий. Надзвичайно тихий, мовчазний. Сам по собі маленький, тендітний. А до того і ходив якось зщулившись, зібгавшись. На засмаглій, схожій на пергамент, шкірі його обличчя було багато зморщок. Говорив Урбай тихо-тихо. Тільки очі його — широко розплющені, жадібні, виявляли пристрасну, запальну душу. В час боїв, правда, Урбай змінювався, був нестримний і сміливий. Та хто це знав? Хіба встежиш за товаришем у бою? Закінчувалась сутичка, Урбай ходив між бійцями, запитував: „Де мій земляк?.. Де Нажар Пшениці?“ І всі тепло сміялись, раділи, спостерігаючи дружбу товаришів.

— Нажар Пшениці, — повторив тепер Урбай, — другий день немає. Земляку кепсько, кепсько. Урбай хоче його шукати.

— Де шукати? — запитав майор.

— Там! — Урбай простягнув на захід, де червоне сонце падало в безодню, своєю рукою, що була чорна від пороху землі.

І майор поглянув в той бік.

Передній край оборони німців нічим себе не виявляв. Але вони сиділи там — у вузькій ущелині річки, в блін-

дажах під руїнами будинку, що стояв колись на узліссі, в кущиках, у лісі.

— Але ти ніколи не ходив на полювання, — сказав майор, — це дуже серйозна справа.

— Нічого, — відповів Урбай. — Земляку кепсько, кепсько. Урбай повинен іти його шукати.

— Ну, що ж, — сказав майор. — Іди, коли такі

Урбай кумедно, через ліве плече, повернувся, присів до землі і поповз між кущиками до свого бліндажа.

Коли зовсім стемніло, Аракулієв рушив у дорогу. Він взяв з собою гвинтівку, патрони, флягу з водою і кілька сухарів.

Місячний серп висів під темними хмарами і розливав над болотом жовтувате світло. Зрідка на передньому краю оборони німців яскраво спалахувала і, як кульбабка, розцвітала в небі зелена ракета. В той же час починали строчити кулемети — німці боялись болота, що розстилалось перед ними.

Цим болотом повз Урбай Аракулієв. Коли спалахувала ракета, він щільно притискувався до насиченої водою пружної землі. Коли ставало темно, він знову повз далі, вдивлявся, кликав:

— Назар, Назар Пшениці!

Але Назар Пшеничний не відповідав.

Після півночі хмари сповзли з неба. Повиднішало. Урбай Аракулієв оглядівся і зрозумів, що він обповз усе болото. Недалеко був передній край оборони німців. Праворуч на пагорбку, близько від німців, стояла висока сосна, вершина якої була одбита снарядом.

І Урбай пригадав, як земляк його Назар Пшеничний навчав снайперської справи.

— Ти ляж там, — говорив Назар, — де німець тебе не жде. Ляж так, щоб ти його бачив, а він тебе ні.

Сосна зі збитою вершиною нагадувала таке місце, і він поповз до неї. Німці щохвилини розчісували небо ракетами, темрява випадала рідко. Та все ж Урбай використовував короткі хвилинки темряви і повз далі й далі. Минуло багато часу, поки він доповз до сосни зі збитою вершиною.

— Назар Пшениці! — сказав Урбай, присівши біля стовбура сосни. — Земляк!

Назар Пшеничний не відповідав. Він лежав, широко розкинувши ноги, плечами й головою подавшись вперед, дивлячись зза прикриття на німецькі бліндажі.

Кілька хвилин Урбай провів у мовчанні. На небі спалахнуло водночас кілька ракет. Урбай припав до землі. Він сидів зщулившись, маленький, непомітний, схожий на пеньок або кущик.

Коли стемніло, він схилився над земляком.

— Кош¹, Назар Пшениці, — сказав Урбай. — Кош, земляк.

Він поглянув на небо. Наближався світанок. Година — друга і розвидниться. Він ледве встигне донести тіло свого друга до частини.

І він торкнувся цього тіла, щоб взяти його на плечі і зникнути в темряві.

Але тіла він не взяв. Ледве Урбай торкнувся Назара Пшеничного, прогримів постріл. Вогонь освітив Урбая. Після того стало надзвичайно темно.

— Земляк! — запитав Урбай. — Ти стріляв?

Назар Пшеничний не відповідав. На спусковому гачку гвинтівки, видно, здригнувся палець Назара Пшеничного, коли Урбай торкнувся його тіла, а сам він лежав холодний, мертвий.

— Назар, — заговорив тоді сам з собою Аракулієв. — Ти стріляєш навіть після смерті! Ти дуже сміливий чоловік!

На передньому краю оборони німців було неспокійно. Там спалахували ракети, кілька раз ударив міномет, застрочили кулемети, чулись вихлопи гвинтівок. А Урбай Аракулієв сидів біля сосни зі збитою вершиною і продовжував:

— Видно, ти влучив туди, куди цілився, Назар. Може ти зараз великого начальника убив. Мабуть, ти його убив, бо ти дуже хороший стрілець.

А час ішов і наближався світанок. По болоту поповзли рожеві нитки. Праворуч вималювались контури лісу, в якому сиділи німці. Ліворуч темнів наш передній край.

— Кош, товаришу Назар! — ще раз попрощався з мертвим другом Урбай Аракулієв. — Але ти помилявся, коли говорив, що я тихий, несміливий, що я прозиваюсь „Рубай куля“, а справді боюсь кулі. Ні, Урбай не боїться! Але Урбай не знав, як людині стати сміливою. Спасибі! Тепер я бачу, що треба робити. Тут дуже добре під цією сосною. Ти лягай і жди. Тепер за тебе і за себе стрілятиме Урбай Аракулієв.

¹ Кош — прощай (по - казахському).

Він поклав тіло Пшеничного в канавку, прикрив суворе, перечеркнуте кулею, обличчя травичкою, а сам ліг на його місце під сосною.

Над болотом проповз рожевий світанок. Зза лісу і лугів встало сонце. Урбай Аракулієв лежав за сотню метрів від переднього краю оборони німців. Зрідка, як тільки хто насмілювався показатись з німецьких бліндажів, біля сосни гримів постріл.

— Чудово! — шепотів Урбай Аракулієв. — Ти був дуже розумною людиною. Спасибі, товаришу!

І хоч він був один, зовсім один на болоті, йому не було страшно. Людині досить один тільки раз переступити грань, що прозивається страхом, і тоді приходить сміливість.

Вночі в двері бліндажа на командному пункті хтось рішуче постукав.

— Хто там? — запитав майор Світличний.

— Це я, — відчинив двері Урбай Аракулієв. — Дозвольте зайти?

— Диви! — схопився з ослінчика майор. — Звичайно, заходь. Де ти пропадав, Урбай? А тут уже збирались іти шукати тебе і твого земляка...

— Його не треба шукати, товаришу майоре, — сказав Урбай, знявши пілотку. — Я приніс його тіло. Як він стріляв, товаришу майоре! Яке місце він знайшов!

Майор замислився. Він дивився на дерев'яну стінку бліндажа, з якої падали гомінкі краплі води. Здавалось, що майор дивиться далеко-далеко, туди, за бліндаж, за лінію фронту.

— У мене до вас двоє прохань, товаришу майоре.

— Кажи, Урбай!

— В кишені у мого земляка була книжечка, куди він записував знищених німців. Я дуже прошу її проглянути.

Майор взяв у руки маленьку книжечку, на блакитній оправі якої була намальована зворушлива троянда з написом „Не забувай“. Він розгорнув її і, проглянувши колонку цифр, сказав:

— Назар Пшеничний записав тут чимало німців.

— Я прошу додати ще одного. Це важко розказати, але це сталось на моїх очах.

— Гаразд, — відповів майор Світличний. — Я записав ще одного німця. А яке твоє друге прохання?

— Я прошу дозволити мені сьогодні вночі піти на полювання. Я знаю тепер хороше місце.

Майор поглянув на Урбая Аракулієва і не пізнав його. Він стояв перед ним бадьорий, стрункий.

— Ти стомився, Урбай?

— Ні, товаришу майоре.

— Ти хочеш їсти?

— Я візьму з собою флягу й сухарі.

— Іди, Урбай!

— Спасибі!

Він повернувся, щоб вийти з бліндажа, але затримався.

— А що, Урбай, видно, в тебе є й третє прохання?

— Є, товаришу майоре!

— Кажи!

— Я прошу записати до цієї книжечки сім знищених німців. Це — за себе і за мого земляка.

— Гарзд!

Майор взяв книжечку, на блакитній оправі якої було написано „Не забувай“, розгорнув її, і на лівій сторінці старанно вивів цифру сім.

КОБЗАР

Осіньного ранку 1941 року шляхом, що покрутився над накоченим шосе з Харкова на Донбас, ішло двоє. Літня жінка притомилась і шкутильгала позаду. Здавалось, що вона ось-ось впаде на колючій стерні та її не встане більше. Але попереду, спираючись на костур, прикутий поглядом до телеграфних дротів, що тікали в далину, крокував дід, і жінка від нього не могла відставати.

Коли сонце піднялося в небо на два дуби, побачив дід, що дружина його зовсім підбилась, і зупинився біля гіллястої верби, спід коріння якої дзюркотіло джерело холодної води.

— Що ж, спочинемо, — сказав він. — Сідай бо, Кирино.

Жінка так і осіла на землю. Сівши, вона підперла голову рукою і завмерла, нічого не бачучи й не чуючи. А дід, знявши шапку, витер чоло, повільними рухами зняв торбинку і мішок з чимсь опуклим і довгим, що висів у нього на боці. Потім він одхилився до стовбура верби, повернувся обличчям назустріч приємному вітерцеві, що, здавалось, народжувався тут же біля деревця, і, заплющивши очі, немов задрімав. Минуло кілька хвилин принадного бажаного спочинку. Навколо не видно було ані ляльки, в повітрі, як барвисте листя, кружляли жовті й чорні метелики.

І раптом бабуся здригнулась, немов від страшної при-
мари, широко розплющила очі.

— Ой, боже мій!— жалібно простогнала вона.

— Ти чого?— запитав дід.

— Знову барабанить.

Обидва вони довго й уважно прислухались. Жінка не помилилась. Від заходу, здалека, як гупання велетенського молота, що б'є й б'є по ковадлу, долітала канонада.

— Біжімо!— перелякано скрикнула стара.

— От уже й біжімо,— спокійно відповів дід.— Встигнемо. У такому випадку поїсти— найперша справа.

Він розв'язав торбу, вийняв звідти буханку, дві головки цибулі, шматочок сальця. Набравши в кухлик води, що обмивала вербове коріння, він з насолодою напився сам і подав кухоль дружині.

— Випий,— промовив він,— випити та закусити— це, кажу, найперша справа.

Жінка вся тремтіла, проте взяла крайчик хліба, витерла об рукав цибулинку, ковтнула раз-другий води. Так вони сиділи, підживлялися, а здалеку долітала луна канонади. Ожив, сповнився шуму степ. Над нивами війнув вітерець. З хлібів і з стерень здійнялися, широко розмахуючи крилами, птахи. Вони кружляли в небі і тривожно кричали. А на безкрайому шляху і на стежках то тут, то там почали з'являться люди. Вони йшли з торбами за плечима, з костурами в руках, всі в один бік— назустріч сонцю.

— Іде народ,— промовив дід, поглянувши на ці шляхи.— Тягнуться, немов журавлі, яких розкидав вітер.

— Швидше ходімо!— бабуся вже ладна була зірватись з місця.

— Встигнемо, стара,— заспокоював її дід.

Він надів торбу, перекинув через плече мішок.

І тоді у мішку щось тонко задзвеніло. Народились сплелись в тужливому акорді срібні звуки.

— Боже мій, боже мій!— сказав дід, почувш звуки.— Таке горе, а вона все грає.

Люди наближались. Їх ставало чимраз більше й більше. В потік людей влились і дід з бабою. Пошкандибали далі. А позаду все гуркотіла канонада, на обрії вставали два стовпи іржавого диму, ці стовпи нагадували дві, здійснені до неба, жіночі благальні руки.

Так, разом зі всіма йшов на схід кобзар Зиновій Молочай, ім'я якого знали в усіх селах України, ім'я

якого з любов'ю вимовляли й шанували над багатководним Дніпром. Разом з дружиною Килиною рушив він — в осінь, в бездоріжжя, в невідомість, на безконечні шляхи.

Важкі ці були шляхи, хоч кобзар і зносив їх терпляче. Восени його бачили в Харкові. Сидів він з Килиною в міському парку проти пам'ятника Тарасу Шевченку.

— Велика то людина була, — говорив він.

Пізніш його бачили у Воронежі. Взимку, розповідали люди, зустрічали його в далекому Сталінграді. Стояв старий над Волгою біля пам'ятника Герою Радянського Союзу Хользунову й промовляв до дружини:

— Які великі люди бувають на світі!

В багатьох місцях бачили його. На плечах — завжди мішок з кобзою. Та ніхто не бачив ніколи й не чув, щоб почав старий Зиновій Молочай перебирати струни. Кобза його мовчала.

... Весною 1942 року до командира одного з полків, що наступали на німців, пізно вночі зайшов ад'ютант.

— Товаришу полковник! Вас хоче бачити якийсь дід. Каже, що в нього важлива справа.

— Попроси його сюди! — наказав полковник.

До кімнати ступив дід. Обличчя його було чорне від морозів і вітрів. На ньому звисало лахміття, голову прикривала кошлата шапка, збоку висів мішок.

— Зиновій Молочай! — скрикнув полковник, що народився над Дніпром і знав змалку кобзаря.

— Він самий, — відповів дід.

— А баба Килина де? — запитав полковник.

— Поховав під Ростовом. Загинула від німецької бомби.

Настало мовчання. Замислились.

— Дозволиш сісти, полковнику? — запитав хрипким, застудженим голосом кобзар.

— Господи! Звичайно, сідай. Ось сюди, до столу. Остапе! Остапе! Мерщій чайку. Пляшечку горючого дистиляй та поїсти приготуй. Гість у нас сьогодні. Дорогий гість з України.

Остап приготував чай. Для старого кобзаря знайшлась чарчина, на столі з'явилась не так і багата та смачна закуска. Зиновій Молочай випив чарку. Закусивши, він випив гарячого чайку. А там далі, причинивши щільно двері до сусідньої кімнати, сів перед полковником і, дивлячись йому в очі, заговорив.

— От і все. Була в мене дружина — поховав власними руками. Хата була — власними руками спалив. Заради ж чого мені жити тепер? Тільки заради неї, рідної України. Їй мушу віддати крихту тих сил, які в мене залишилися. А через те й до тебе прийшов.

— От і гаразд! — сказав полковник. — Житимеш, коли так, з нами, на кобзі гратимеш, хлопці мої до пісень і танців охочі.

— Ні! — відповів Молочай. — У мене... тільки торкнуся струн, сльози з очей ллються, голоса не зведу. Інше у мене в голові.

Він виклав усе, що думав. Тихим голосом, спокійно вимовляючи чітко кожне слово.

Кобзар думав так. Він уже старий. Гвинтівку в руки взяти, так нікому від того користі не буде. А втім, кожен повинен мати в руках ту зброю, якою володіє...

А яка зброя у нього? Тільки одна — багатострунна кобза. Він про це багато думав, коли йшов з Харкова на схід, коли стояв над широкою Волгою, коли землі віддавав тіло рідної Килини.

— Казали колись про мене, що співак я народний. Мабуть так, бо сам вийшов з народу й для народу все життя жив. Скільки не пригадую, все йшов і йшов: від села до села, з хутора на хутір, знаю, де які стежки, доріжки, немає такого лісу, річки, ярка на Україні, де б не ступав сам, власною ногою...

Кобзар хвилинку помовчав.

— Піду ж і тепер, — продовжував він. — До людей, що не змогли втекти з України. Не зупинять мене німці. Скажу, що сліпий, що не бачу світла сонця. Піду, погляну на все, що тільки зможу побачити, а потім голосом своїм і струнами кобзи розповім про все іншим людям, нехай знають, повстають проти німця. А потім повернусь до вас. І коли ласка, полковнику, то побуду з вами.

Кобзар сказав усе, що думав, і знову присів до чаю. Він пив його, щоб змочити пересохлі губи. І ждав, що скаже полковник.

— Я не можу цього зробити, — промовив, нарешті, полковник. — Я не маю права цього робити.

— Тоді я це зроблю сам, — відповів кобзар і обличчя його потемніло. — Ти знаєш, що я на вітер ніколи слів не кидав. І ти б на моєму місці так зробив. Прощай, полковнику. Мені час.

Він підвівся зза столу й узяв свій мішок з кобзою.

Тоді полковник пішов вперед і заступив йому шлях до дверей.

— Остапе!— тихо сказав він.

Остап ввійшов.

— Іди ближче!

Кобзар стежив за кожним рухом.

— Здобудь одяг для нашого гостя,— говорив полковник.— Чоботи йому знайди. Харчі в торбинку поклади. Коли збираєшся в дорогу?— повернувся він до кобзаря.

— Спасибі!— сказав кобзар.— Спасибі за все. А в дорогу збираюсь сьогодні після півночі. Темно тоді, хоч око виколи. А надворі вітер, ніхто нічого не почує. А я ж тут кожну стежку знаю. Вийду, де треба. Дозволь мені тільки заснути одну годинку перед дорогою. Бо трохи я притомився. Та хто знає, коли знову доведеться заснути...

— Так ти спочинь. Чому сьогодні? Можна й завтра рушити.

— Ні, завтра не годиться. Коли надумав, піду сьогодні. А мені небагато спати треба. Очі заплющу, побачу уві сні свою Килину, перекинуся з нею словом, другим і знову хоч куди.

Він справді спав небагато. Полковник ледь задрімав, поклавши голову на стіл. А коли підвів голову, побачив, що кобзар уже зібрався в дорогу— стоїть серед хати: в нових чоботях, в чорній шапці, стоїть і надіває на плечі мішок з кобзою.

— Спасибі за все!— ще раз подякував він.— Час іти.

По темному вони вийшли з села. Полковник і Остап йшли попереду. Іноді в небо вривувалась ракета й вони припадали до землі. Іноді десь біла гармата, чи погиркував кулемет. Іноді з темряви доносилося:

— Стій! Хто йде?

На узліссі зупинились.

— Прощай!— промовив полковник.— Прощай, батьку! Я тебе ждатиму.

— Прощай, синочку!

Кобзар вклонився полковникові й поцілував його. Поцілував він і Остапа. Зашуміли кущі. Здалось полковникові, а може так було й справді, що задзвеніли струни кобзи. Задзвеніли й замовкли. На узліссі було тихо. Зиновій Молочай рушив на Україну.

І потягнулись дні за днями. Полковник з своєю частиною ішов вперед. Німці заривались у землю, огриза-

ь, як піймані на шкоді хижаки. Вісті йшли з України, що й там повстає народ, б'є проклятого ворога.

Полковник часто згадував кобзаря Молочая. Згадував, коли танули сніги, згадував, коли почалось весняне бездоріжжя, згадував — і серце боліло в полковника, і смуток обгортав душу — коли гуляла навколо весна. Старого Молочая, кобзаря з України, не було та й не було.

Та ось якось між двома боями вночі до полковника зайшов Остап.

— Дід там... закривавлений, побитий. До вас про-ситься.

— Швидше його сюди! — крикнув полковник і одразу подумав про кобзаря.

Він не помилився. Це був кобзар. Закривавлений, побитий, босий, в подертих штанах і сорочці стояв він з кобзою в руці на порозі кімнати.

— Мабуть, не ждав мене? — промовив він тихо, немов перевіряв свій голос.

— Ні, дуже ждав, — відповів полковник. — Сідай сюди. Остапе! Чай приготуй. Поїсти давай.

— Спасибі, — відповів Зиновій Молочай. — І поїм я, і чайку нап'юсь з охотою. Після такої дороги випити й закусити — це перша справа.

Обережно він поклав кобзу на ослінчику, обмився теплою водичкою. Швидко на столі зашумів самовар, заблищали під ним червоні жаринки.

— Як тут у вас справи, на фронті? — запитав кобзар, присівши до столу.

— Йдемо вперед, — відповів полковник.

— От і добре. Жде вас Україна.

Кобзар пив гарячий чай. Він мовчав і дивився в одну крапку на стіні, немов перед ним спливало все, що довелось йому пережити за останній час. Полковник пильно стежив за цим непорушним, немов викарбуваним з каменя, обличчям, і хоч кожна рисочка там була йому знайома, все ж здавалось, немов ніколи він не бачив раніше кобзаря і не бачив оцього страшного обличчя.

— А ти як? — запитав полковник.

— Що ж, — тихо відповів кобзар. — Дещо й нам пощастило зробити. Приніс я тобі подарунок.

Він вийняв зза пазухи пакуночок.

— Візьми ось, поглянь. Може знадобиться.

Полковник узяв пакунок, розгорнув його, нашвидку проглянув кілька папірців і, немов не ймучи собі віри,

зиркнув на кобзаря. А той сидів однаково, і дивився, дивився в одну крапку на стіні. Знову схилився полковник до паперів, знову заходився їх читати.

— Та це ж,— скрикнув він нарешті,— це чорти батька зна що! Це ж документи штабу німецької армії, що стоїть на нашій ділянці.

— Мабуть, так,— скупю процідив кобзар.

— А де ж цей штаб?

— Переселився на той світ.

Полковник підвівся і підійшов до кобзаря. На чолі у діда і на грудях темніли рани.

— Вони тебе били?

— Було трохи.

Полковник поглянув на западини на щоках кобзаря, на руки, що нагадували батоги.

— Катували?

— На те вони й фашисти.

Полковник поглянув в очі кобзареві.

— Ти мене бачиш?

Кобзар мовчав.

— Батьку! Скажи! Вони тебе осліпили?

— Я бачу нашу перемогу,— відповів кобзар.— А більше нічого мені не треба.

Мовчки схилився полковник і поцілував сліпого кобзаря.

За годину документи, які приніс з собою кобзар, були там, де треба. Між ними були плани фашистських укріплень, дислокація частин. З штабів на передову тієї ж ночі полетів наказ про наступ.

Опівночі полковник повертався додому. Залишивши машину в клуні на околиці, він ішов пішки.

Неподалеку від хати полковник зупинився. В тиші ночі далеко линула пісня. Місяць заливав село золотистим світлом, і полковник побачив, хто співав цієї пісні.

В хаті біля вікна сидів кобзар. Він торкався пальцями струн і дзвеніла, плакала його кобза. А сам кобзар промовляв:

Ой, знала рідна Україна неволю татарську,
Бачила Україна неволю бусурманську,
А такої неволі, як німецька, фашистська неволя, не знала,

Ніколи ще рідну нашу Україну
Кров'ю так не заливали,
Трупами не встиляли,
Так тяжко вона не страждала.

Що у Києві сто тисяч,
Та сто тисяч у Полтаві,
Дніпро кров'ю червоніє,
І земля горить в огні,—
Тяжке те ярмо німецьке,
Страшна неволя та фашистська.

Він помовчав, перебираючи пальцями струни кобзи, потім повів далі пісню - думу про Україну. Голос його дужчав, старий кобзар співав так, немов ішов він широким українським степом, немов зупинявся в селах над Дніпром і кидав клич рідним людям:

Не була в неволі Україна і не буде,
Не такії вирости в нас люди,
Прапор малиновий вгорі має,
Перемогу людям сповіщає.
Перемога завтра наша буде,
Повставайте, всі трудящі люди.

Полковник змахнув сльозу, що набігла йому на очі. Йому здалось, що цієї пісні співає не один кобзар, що її підхопили і співають сотні людей.

І справді, кобзар співав не один. Під вікнами хати в запашному садку стояло багато червоноармійців. Вони слухали слова кобзаря і повторювали слідом за ним:

Не була в неволі Україна і не буде,
Не такії вирости в нас люди,
Прапор малиновий вгорі має,
Перемогу людям сповіщає.
Перемога завтра наша буде,
Повставайте, всі трудящі люди.

СКРИПАЛЬ З НОВОРОСІЙСЬКА

Ми спочатку мало знали Никифора Андріянова. Хороший солдат, невисокого зросту, дуже простий, світло-волосий, голубі очі, невеликий рот і дуже довгі, тонкі пальці. Таких, кажуть, люблять жінки.

Як жінки, не знаю. Про жінок він нам не розповідав. Та й взагалі він говорив мало. Ми любили його не за слова, чи за красоту. На війні не в пошані дрібні душі, які за кожним словом — „а от там у нас бій був“, або „от там ми німцям всипали“. А самі, тільки що, до землі, як до молоді на весіллі, туляться, та так, що й не одірвеш...

Никифір Андріянов належав до категорії людей, які, звичайно, не забувають минулого, але за краще вважають

мріяти, говорити про майбутнє. Така людина нагадує плавця, що, забравшись на високу, круту скелю, гордо стоїть там, щоб кинутись униз, в розбурхані хвилі. Таким був і Никифір Андріянов. Мрія, примружені очі дивляться вперед. А базікати багато їй зайве він не любив.

Одного тільки разу ввечері Никифір Андріянов розповів небагато про своє минуле. Трапилось це так. Стояли ми між Кабардинкою й Новоросійськом, на 8-му кілометрі від міста в той час тягнулась лінія фронту. Нам з висоток видно було Цемеську бухту (голуба, але мертва була бухта), видно було оповите сизими димками розривів і пожеж місто, околицю міста — Станичку, гору Сахарну Голову й пасмо менших гір, що тягнеться від Сахарної Голови на схід. Був теплий вечір. В берегах, як шустрі діти в білих сорочечках, бавились хвильки, але далі море було спокійне. На виноградниках від спеки лопались ягоди. На землю тік густий солодкий сік. Мирний пейзаж і спокій Чорного моря порушували тільки винищувачі, що гули й гули десь у висотах вгорі, та гармати, що не знають ніколи на фронті спочинку, час від часу рвали тишу над морем.

От тоді, дивлячись на Станичку, на її сади, розкидані серед них білі хатинки, Никифір Андріянов задумливо сказав:

— Цікаво, що робиться в цей час там, на Станичці, в моєму домі?

— Як у твоєму домі?—поцікавились ми.

— А так. Дуже просто. Я ж сам новоросійський. На рибному заводі працював, на Станичці жив. Он, там,— він простягнув вперед руку з тонкими пальцями,— в напрямку Місхако, на Суворовській вулиці в будинку 22 я жив. Як жив! Дружина Ніна у мене була. Маленька, білява. Як копвалія, гнучка. Я її дуже любив. Або доня, або синочок у мене були. Скрипка. Та що говорити?!— І він замовк.

— Але ж так не можна!—напосіли ми на нього.— Коли почав, треба їй кінчити.

— А що закінчувати?—відповів він.— Я ж уже все сказав.

— Незрозуміло ти сказав.

— Незрозуміло? Що саме? У мене, кажу, як у всіх людей, був свій куточок на Станичці. Суворовська, 22. Достаток був у хаті. Працював я на рибному заводі. В море ходили, на дельфінів полювали. Між іншим,

любив я дуже скрипку. Була в мене скрипка. З великими труднощами я її дістав. Італійської давньої роботи. Вчився я вільної години в одного професора музики. Велике майбутнє він мені пророкував. А я, як бачите, кулеметник. Та що мені було майбутнє? Хіба мені чого неvistачало? Я радів, що працюю на заводі, ходжу в море. Надихаюсь, бувало, за день гірко-солоним морським повітрям, повернусь додому, спочину, відчиню вікно, задивлюсь на далекі простори. Поруч — дружина Ніна, жде вона дочки чи сина. А я граю про чудове життя на прекрасній своїй скрипці. От і все!

— Ні, не все, Никифоре! — рішуче сказали ми йому. — Ти не сказав нам головного. Де ж тепер дружина твоя Ніна, дочечка чи син, де скрипка?..

Він довго дивився на хатку в Станичці.

— Не знаю, — нарешті відповів Никифор. — Коли відходили з Новоросійська, я не міг взяти з собою Ніни. І сама вона не могла йти. Ми довго ждали дитинки, але пологи почалися в ніч, коли ми залишали Новоросійськ. Вранці ми були вже далеко. Я не знаю тепер, чи жива моя Ніна, чи є мале — синок чи дочка. І я такий виходив з міста, я виходив такий, що не взяв з собою навіть скрипки. О, коли б вона була зі мною! Як би я вам тепер заграв...

На цьому розмова наша урвалася. Швидко темніло море, через гребінь гір перевалився й поповз до моря липкий туман. Будиночок на Станичці зник в імлі.

Події далі розгорнулись дуже швидко. У вересневі дні 1943 року біля Новоросійська почався наступ наших частин. Десантники темної ночі висадились на елеваторному причалі, просто в бухті. Ішов наступ зі сходу й з півдня. Звільнялись корпуси зруйнованого німцями цементного заводу. Впала Сахарна Голова. Наші частини готувались до останнього штурму.

В цьому штурмі, як і в усіх боях попередніх днів брав участь Никифір Андріанов. Хіба могло бути інакше? Ось же поруч його рідний дім, Ніна, дочка чи синок, чудова скрипка...

Никифір Андріанов був поранений в Новоросійську на Ленінській вулиці біля кінотеатру. До рідної хати можна було добігти за десять хвилин. Але проклята розривна куля. Никифір упав, він втрачав свідомість. І все ж, навіть втрачаючи свідомість, він думав про одно.

— Товариші! — задихаючись, сказав Никифір Андріанов. — Не забудьте ж... Суворовська, 22! Ніна Андріанова! Не забудьте, не забудьте, товариші!..

Ми не забули нічого. На Суворовській, в будинку 22 нікого не було. А недалеко від цього будинку на розі стояла шибениця. На ній, другою з лівого боку, висіла жінка. Ми поглянули на неї й усе зрозуміли. Білява, тоненька, як конвалія. Така, як розповідав Никифір Андріанов. Навіть смерть не могла стерти краси цієї жінки...

— Товариші! — сказали нам мінери, що оглядали в цей час ями, де проходили труби каналізації. — Тут, в колодязі, лежить трупик дитини.

Ми підняли труп дитини і зняли з шибениці тіло жінки.

Тієї ж ночі ми поїхали до Никифора Андріанова. Він лежав у Кабардинці, в домі над морем, де розташувався польовий госпіталь.

— Йому кепсько, — сказав нам военлікар у відповідь на прохання дозволити відвідати пораненого. — Розривна куля. Ми нічого не можемо тут зробити. Дивно навіть, чим він живе. Навіть у ліжку він усе поривається вперед...

— Все ж, дозвольте нам відвідати його, — просили ми военлікаря. — Він же новоросійський. Як поривався до рідної хати! Але не міг побувати. А ми тількищо були там.

— Гаразд! Ідіть! — згодився лікар.

Никифір Андріанов лежав у останній по коридору кімнатці ліворуч. В кімнаті не запалювали світла, бо весь час близько носились німецькі літаки. Вікно було розчинене навстіж, і в кімнату вливалось морське запашне повітря і світло далеких зірок. Ми побачили Никифора Андріанова: він сидів на ліжку й нахилився, видно, затамовуючи біль, то вперед, то назад.

— Це ви, товаришу лікаре? — запитав він, коли ми зайшли.

— Ні, Никифоре! Це ми...

Він нас пізнав. Помовчав. Потім сказав:

— Спасибі, товариші! Спасибі, що не забули. А мені трохи краще. Скололи мені всі руки. Але тихше стає в тілі. Ну, як?.. Скажіть же швидше, скажіть, товариші!

Тоді вперед вийшов Петро Кожухов. Він був в одному з Никифором взводі.

— Були ми в тебе на Суворовській в будинку 22,— сказав Петро.— Жива твоя Ніна. Така, як ти нам описав. Ми її одразу пізнали. Врятувалась чудом. Багато днів вона переховувалась в льоху...

— Скільки днів вона ховалась?— звернувся Никифор до нас.

Тихо було в кімнаті. Ніхто нічого не відповів.

— А дитина?— крикнув Никифор.— Дитина як?

— І дитинка жива,— відповів Петро Кожухов.— Дівчинка... Іра. Смішне таке, маленьке... Оченята, як вишні, рученятами отак, отак... Та вони до тебе самі завтра прийдуть. Сьогодні вже пізно. А завтра неодмінно будуть. Пізно сьогодні, кажу. Покищо Ніна просила тобі цю штуку передати. На горищі зберігалася...

Петро простягнув Никифору футляр. Никифор його розкрив, вийняв звідти скрипку й смик.

— Моя! Моя голубка!— промовив він.— І струни цілі. Та й кому вона була потрібна? Хто на ній міг грати в Новоросійську в цей час?..

Кволими пальцями він підстроїв струни.

— Спасибі, товариші! Я не вмію говорити. Я вам заграю.

Він притиснув скрипку до грудей. З довгих тонких його пальців, немов би продовжуючи їх, виріс смик. І в темноті, в кімнаті над Чорним морем полилась велична музика. Никифір грав пісню, в якій із зворушливою глибиною висловлювалось прощання з чарівним, неповторним життям.

— Коли не судилось мені
бачити світло сонця,
яке сходить над Чорним морем,
яке вже грає на його хвилях,
то все ж прощаюсь я із життям,
знаючи, що люблю сам,
і знаючи, що мене люблять безмежно,—

так немов вимовляли струни скрипки.

— Ідіть,— прошепотів нам лікар.— Пора.

Ми тихо вийшли з кімнатки. Зупинились за будинком над морем. Мелодія пісні все наростала й наростала, підіймалась вище й вище в небо. І раптом, на дуже високій, мабуть, найвищій ноті, якої може досягнути людина, долинувши, здавалось, до далеких зірок,—музика обірвалася...

ВІКТОРІЯ

Немов грім з ясного неба, село вразила чутка про війну. Тут, у тихому селі над Дніпром, в цей час достигали черешні, наливались яблука й груші, за селом колосились хліба. „Навіщо, кому потрібна ця війна, — здригнулись люди, — коли навколо такий достаток, коли в засіках є ще зерно минулого року, а земля обіцяє нові, нечувані багатства?“

Надвечір все з'ясувалось. З районного центру приїхав секретар партійного комітету. Він стояв, сивий, високий, під густолистою вербою і говорив, що на нашу землю напали фашисти, що вони давно потай готувались до війни, а сьогодні вранці вже пролили неповинну кров у Севастополі, Києві й інших містах вітчизни.

Люди слухали ці слова й жахались. Широко розплющеними очима вони дивились навколо, і їм здавалось, що вони вперше бачать чудове рожеве небо, вперше відчувають принадне тепло рідних хат, прохолоду тінистих садів.

Вночі в хатах було темно. Але село не спало. Під мерехтливим світлом зірок люди працювали. На подвір'ях гриміли сокири, тонко дзвеніли пилки. За всю ніч в селі не пролунало жодної пісні.

А вранці з села потягнулись підводи. На них лежали новенькі, тільки вночі зроблені, сундучки. Біля підвід крокували чоловіки, а за ними, широко розмахуючи руками, як поранені птахи, поспішали жінки.

На околиці села всі зупинились. Почали тужити жінки. На них гримнув хтось з чоловіків. І жінки замовкли. Розгублені й покірні стояли вони, в останній, може, раз дивились на батьків, чоловіків, коханих.

Віра Калениченко — молода, тридцятилітня красуня — підійшла до свого чоловіка, широкоплечого нащадка запорожців і, дивлячись йому, мов на дно криниці, в очі, стиха говорила:

— На кого ти нас покидаєш? Троє діток у мене, а четверте під серцем б'ється, голос подає. Куди йдеш? Хто нам у горі допоможе?

Мовчав чоловік. Ось приготувались вони в дорогу. На возі лежить його скринька. В ній пара онучок, сорочка, рушник. Іде він сам у далину, в невідоме. Хто знає, що обіцяє йому доля? Що сказати коханій дру-

жині? Як її втішити? Важко було говорити, клубок підкочувався і підкочувався до горла.

Все ж він переміг себе, сказав дружині:

— Не плач, Віро! Така нам доля й щастя, що повинні ми фашиста розбити. І розіб'єм його неодмінно. Не сумнівайся.

Він помовчав і, дивлячись на рідне село, на рожеве небо, продовжував:

— А про діток не турбуйся. Не може бути в нашій країні, щоб марно пропав чоловік. Важко буде — люти допоможуть, четверте народиться — нехай росте на здоров'я. Прощай, Віро!

Зарипіли вози. Заплакали, затужили жінки. В рожевому сяйві рушила назад валка, крокували, крокували і розтанули, зникли в далині чоловіки.

Так почались і потягнулись безконечні в жіночій самотності дні й ночі в селі над Дніпром. Жінки стали на місця своїх чоловіків, вони працювали на полі, на городах. Вночі вони вартували на вулицях села, щоб не пройшов на них ворог.

— Нічого, що я в такому стані,— жартувала Віра у відповідь на поради своїх сусідок.— До останнього дня повинна жінка працювати. Дитина міцніша буде. А руки наші тепер потрібні. Все повинні ми зробити.

І Віра Калениченко також працювала, як молода, здорова, тридцятилітня жінка. Доводилось спати в кошах на полі, міцними руками зривала вона яблука в колгоспному саду.

А ворог наближався. До села котились чутки — їм не вірили. Вночі на обрії почали з'являться заграви пожеж, люди думали, що їх обдурюють очі. Здалеку почала долітати луна канонади, люди не йняли віри своїм очам, не припускали думки, що ворог, лютий, жорстокий ворог може наблизитись до їхнього рідного села.

Тільки тоді, коли над селом пронеслися важкі снаряди, коли в тінистих садках упали перші міни,— люди повірили й жахнулись. І вони зробили так, як робили люди в селах України.

— Нічого не залишимо ворогові!— крикнула Віра Калениченко.— Що своїми руками зробили, самі знищимо.

І вогонь здійнявся над хатами, стогами, садами. В заграві пожежі матері взяли на руки своїх дітей, взяли старих і хворих і, як тіні, перелякані й розгублені, пішли з села, зникли в темряві.

Недалеко вони зупинились.

— Вириємо ями,— сказала Віра Калениченко.— Сховаємось від снарядів. Кому потрібні ми, жінки, діти, каліки?

У них тремтіли руки. Але вони взяли лопати й викопали за селом рови, щоб пересидіти там.

Вранці німці вдерлися в село. Вони сподівалися знайти в багатих його хатах хліб, мед, добро всіляке. Але замість хат побачили пожарища, замість зерна знайшли жар, замість худоби — вугілля.

Тоді німці зробили ще одну страшну справу. Вони поставили в степу міномети й почали з них бити по ровах, де притаїлись жінки, діти й каліки. Дві години тривав цей обстріл, дві години вили в степу міни, дві години над ровами висів густий дим.

Зробивши свою справу, німці хотіли втекти з села. Але шлях їм перегородили наші полки. Звірів, які тільки що чинили розправу над беззахисними людьми, ждала звіряча доля — всі вони були знищені.

Червоноармійці підбирали в ровах скривавлені трупи, щоб віддати їх землі. Несподівано вони виявили ознаки життя в одній жінці. Вісім ран було на її тілі — і все ж жінка, Віра Калениченко, була жива.

Пізно вночі прокинулась Віра в польовому госпіталі. У вікні мерехтів світанок. Мати побачила голову лікаря, що схилився над нею, ряд ліжок, і зрозуміла, де опинилась. Вона пам'ятала, що всі люди з її села і діти її загинули. Але не все втрачене. Чоловік її бореться на фронті, а під згасаючим своїм серцем вона відчувала нове серденько, що рвалось до життя.

— А дитинка, лікарю, житиме? — задихаючись запитала Віра Калениченко й благальними, жадібними очима дивилась.

— Дитинка житиме, — відповів лікар. — І ви житимете.

— Її рятуйте, — втрачаючи свідомість, сказала мати. — Докторе! Як воно хоче жити!.

Вранці в польовому госпіталі почувся незвичайний крик.

— А це що таке? — запитав поранений в живіт артилерист, що всю ніч страждав від болю.

Поранені відривали голови від подушок і прислухались до звуків, що линули в палату. Звуки летіли з коридору. Там, в кінці його, в маленькій кімнатці, що правила за приймальню й кабінет, на колінах у началь-

ника госпіталя, лікаря Лунника плакало немовля. Мати його Віра Калениченко померла на світанку. А дитинка хотіла жити, хотіла їсти, і лікар Лунник, зморщуючи обличчя, кумедно цмокаючи губами, намагався втиснути в ротик немовлятку наповнену молоком соску.

— Смокче! — радісно крикнув він, коли дитинка, нарешті, ковтнула раз і другий.

— Смокче! — повторили санітари й медсестри в коридорі.

— Смокче! — прокотилось у палаті, де лежали поранені.

— Чудово смокче, — сказав поранений в живіт артилерист. І як це не дивно, він, тяжко поранений, кволий, так зрадів цій визначній події, що забув про власний жахливий біль.

Цілий день у госпіталі тільки й розмов було, що про немовля. Уже дізнались, що це дівчинка — здорова, дев'ятифунтова, горлата. Кожний намагався чимнебудь, хоч одним словом полегшити життя цієї нової істоти.

— Ти його викупай, — радив артилерист сестрі, що підійшла до нього. — Неодмінно викупай. Воно, звичайно, краще у ванні. Але тут фронт і де там ті ванни? Ти його в цеберці скупай. Тільки воду спробуй, щоб не була, часом, гаряча.

Увечері начальник госпіталя Лунник і його помічник Студенніков сиділи в кабінеті. Вони довго радились про свої, госпітальні справи. Світло в кімнаті не горіло. У вікно лилося знадвору зеленкувате, місячне сяйво. В потоці цього сяйва в куточку кімнати вимальовувалось ліжко. На ньому, обгороджена з усіх боків подушками, тихо спала, проводила першу ніч на землі рожева дівчинка.

Лікарі пішли в палату. Там, мабуть, їх сподівались. Ніхто не спав. Поранені сиділи на ліжках.

— Так от, — сказав Лунник. — Дівчинка у нас є. Треба виховати. Сестрички наші, та й усі допоможуть...

— Добре, — промовив артилерист, і всі в мовчанні його підтримали. — Виховати треба. Не повинна пропасти дівчинка. Не може пропасти дівчинка у нас...

Помовчали.

— А тепер ще одна справа, — продовжував Лунник. — Ми ось з моїм заступником говорили. Їм'я треба б було дати дівчинці. Думаємо вам запропонувати ім'я — Вікторія.

— Це ж по-якому? — запитав артилерист.

— А це слово міжнародне, — відповів Лунник. — І означає воно — перемога.

Палата довго мовчала.

— Це ви добре придумали, — сказав, нарешті, поранений у живіт артилерист. — Перемога — це дуже добре. Проти такого імені ніхто, звичайно, заперечувати не стане. Чи так я кажу, хлопці?

— Правильно! — загомоніли всі. І заворушились.

В цю хвилину в кінці коридору пролунав крик. Тоненьким голосочком, роблячи передишки, щоб відпочити, плакала дівчинка Вікторія. Лунник зірвався з місця, щоб вийти з палати.

— Товаришу начальник! — сказав тоді артилерист. — Не поспішайте бо. Плаче наша дитинка. Нехай плаче на здоров'я. Дитині так і належить. Чим більше кричить, тим здоровіша буде.

Вікторія кричала все дужче й дужче.

— Кричи, кричи, Вікторіє! — сказав артилерист. — Дужче, дужче кричи! Нехай весь світ знає, що народилась і наближається, іде наша перемога.

СУСІДИ

Фронтівим людям все було зрозуміло. Тільки стемніло, до передової подались навантажені скриньками з патронами підводи. Приглушивши мотори, підійшла колона автомашин. Десь біля півночі до височини праворуч підтягнули гармати.

— Вір мені, чи ні, — тихо промовив літній, розважливий рядовий Петро Обичайка своєму сусідові по окопу, шустрому Дмитрові Вітру, — удосвіта почнеться. Тобі траплялось?

— Поки ні. А що?

— Нічого, подивисься, обвикнеш. Головне. — не піддавайся трусаку. Почне наша артилерія — за вогнем біжи. Короткими перебіжками. І — в їхні окопи...

— Зрозумів, — прошепотів Вітер.

Але по голосу його Іван Обичайка відчув, що хоч Дмитрові може й усе зрозуміло, все ж душу його смокче чортяка, що мовою військових прозивається „трусаком“. І щоб підтримати хлопця, сказав Іван сердечно, тепло:

— Ти, Дмитре, пам'ятай головне — не одривайся. І від розривів не одривайся, і від товаришів. Знайди оту масу

золоту серединку. І — пішов, пішов, пішов. Ну, на мене, звичайно, поглядай. І я про тебе не забуду. Не хвилюйся, сусідонько.

І сусідам по окопу — київському вантажникові Івану Обичайці і колгоспникові Вітру навіть тепліше немов стало після цієї простої, солдатської розмови. Непомітно вони притулились один до одного в темряві, в мокрому окопі, плече Івана торкнулось широкої спини Дмитра.

— Ех, Дмитре, брате! — зітхнув Обичайка. — І до чого ж курити хочеться. Якби був оце тютюнець, такий міцний, щоб до самого серця дістав. Та щоб не околупце... Ой, і закурив би. Три цигарки, одна за другою...

Позаду тихо цокотіли колеса возів і шуміли автомашини. Попереду темніло „нічийне“ поле — і німецькі окопи зараз за ним.

На світанку почалась артпідготовка. Коли вдалині вдарили наші важкі гармати і перші снаряди з характерним „ух-ух-ух“ пронеслися над головами, Іван Обичайка здригнувся й закліпав почервонілими й набряклими після безсонної ночі повіками.

— Ага! — крикнув він, радіючи, і слова його злилися з гуркотом розривів. — А що я казав, Дмитре? Ага! Почалось. Почалось, кажу. Та дивись же, дивись.

Дмитро й сам зрозумів, що почалось. За важкими ударили середні. Бабахнули гармати на висотці праворуч. Вгорі застогнали мотори бомбардувальників. Попереду вставала стіна червонуватого пороху. Ця стіна розповзалась і розповзалась по долині.

— Дмитре! — поспішаючи, крикнув Іван Обичайка. Головного не забувай!

Але що було тепер головним, за гуркотом снарядів він так і не встиг сказати. Що було головним тепер, те підказувало життя й розворот бою.

Артпідготовка тягнулась хвилин п'ятнадцять. Вибухи снарядів, гуркіт авіабомб, дріб кулеметів — все це злилось в один суцільний шум. Над німецькими окопами вирував вогняний бурун. Здавалося, все зніс він на шляху, прокотився над переднім краєм німців і подався далі.

Тоді бійці почали вискакувати з окопів. Розгорталися взводи. Іван Обичайка побачив у цю хвилину Дмитра Вітра. Зовні спокійний, тільки що надто блідий, стріляючи з автомата, Дмитро біг поруч з ним з правого боку.

„Нічого хлопець, — промайнула в голові Івана Обичайки думка. — З таких люди бувають“.

Попереду в червонуватій хмарі пороху, як зуби, спалахували жовті вогники. І надокучливе, нудне, як тріск залізних коліс по кам'янці, цокотіння німецьких автоматів сповнило враз поле.

„От собачня, не вибили снаряди тхорів із гнізд“.

Іван з розгону упав на землю. Всі попадали. Схопивши лопатки, а хто й просто руками, як граблями, колу-паючи, дряпаючи, рвучи пальцями коріння і утрамбовану, як тік, танками землю, люди поспішали нагортати поперед себе горбки. Горбок — от що головне. Залягти за ним, підтягнутись, наготувати автомат, гранати, а потім по команді кинутись вперед — ось чого вимагала обстановка.

Тоді з правого боку, з флангу вдарив підрозділ автоматників. Оце якраз те, чого всі ждуть. Бийте, бийте, автоматники, друзі! Бийте так, щоб німці знову поховали свої голови в окопи. Ще раз, ще разочок!

Розкидаючи, розбиваючи жовті, тількищо насипані горбки, всі побігли. До окопів німців — півста метрів. Тільки півста. Пробігти їх — кинути гранати — як же близько і як далеко до німецьких окопів!

— Впереді! — вирувало поле.

Іван Обичайка схопився і собі. Права рука стискувала автомат, ліва приготувала гранату.

— Впереді! — крикнув він. — За матінку, хлопці, розбити їх...

Він метнувся вперед. Але в цю останню хвилину він побачив: усі, усі бійці його підрозділу схопилися з землі. А сусід його, товариш Дмитро Вітер, з яким він так тепло розмовляв уночі, не встав. Ні, він не був мертвий. Він насипав високий горбок поперед себе і лишився лежати там, під горбком, припавши до нього головою, дивлячись вперед великими, як гудзі, очима...

— Ти! Ти! — вилаявся Іван Обичайка. — Сучий син, ти! І біль, нестерпний біль сповнив його душу.

— Відлежуватись! — задихався він від порохового диму й образи. — Я б тебе... Я тебе покладу навіки.

Та в той час ніколи було цього зробити. Наші бійці дорвалися до німецьких окопів. О, яка чудесна настала хвилинка! В окопах — це вже дома. Швидше вимітати сміття! Оці зелені мундири, і руки, і голови, і бляшанки з консервів, і все, все. Іван Обичайка двох німців стругнув, як рубанком, з автомата, третього ляснув по черепу...

І раптом на нього навалилося щось ззаду. Повернувшись Обичайка голову — побачив перекошене обличчя німецького офіцера. Німець був великий, важкий. Він упав на Івана всім тілом, в'ївся пальцями в шию.

„Боже мій! — промайнула думка в Івана. — Три роки... Три роки... й так загинати!“

Він напружився, зібрав усі сили — і все ж не зміг вирватись. Він і німець борсались на дні окопа. Німець стискав і стискав його шию. Іван задихався і, конаючи, потопаючи в якомусь чорному, зеленому, як ряска, тумані, побачив голубий Дніпро, білу київську пристань, ворох жовтої пшениці на березі. Все це з'явилося і зникло в тумані. Кінець прийшов Іванові...

Так само несподівано туман зник. Не стало пальців німця на шиї. В груди вдарило повітря. Яке повітря! А над степом у ранковому морозі виплило сонце.

— Що це? — звівся на ноги Іван Обичайка.

Німець, великий, важкий німець, який тількищо дав в його шию, сходяв піною й кров'ю біля його ніг. Над німцем, зігнувшись, із автоматом у руці, стояв Дмитро Вітер. В окопі діловито, по-хазяйському, розташовувались знайомі Іванові бійці: Стьопа, Володимир, Кузьма. В степу було тихо, як після грози.

— Це ти? — запитав Обичайка.

— Що? — не зрозумів Дмитро.

— Німця рішив? — показав Іван на німця, що вже стих. Дмитро змовчав.

— А ти знаєш, — хрипким голосом промовив Іван Обичайка, — я думав порішити тебе...

І його здивувало, що Вітер відповів спокійно, дивлячись просто на нього великими сірими очима.

— Знаю, що хотів убити. Ну, що ж? І тепер ще не пізно.

— Як ти сказав? — крикнув Іван.

— А так і сказав, — відповів Дмитро. — Не пізно і тепер убити. Коли заслужив, я не в претензії. Ти думаєш, мені легко? Ну, розгубився я. Хвилинку трусака празнував. Будь вона проклята, оця хвилинка! Повік її не забуду. Добре, що опам'ятався, до тебе встиг. А то б паробив...

В небі з'явилась „рама“¹.

— „Воздух“! — кричить хтось в окопі.

— А це в тебе що? — примітив Обичайка кров на лівому рукаві у Вітра.

¹ Рама — Фокке - Вульф, німецький літак.

— Дряпнуло, чи що... Відстав від вас, от і дряпнуло...

— Бач,— зрадів Обичайка,— я ж тобі казав — від розривів не одривайся, від своїх не одривайся. Золоту серединку знайди. Відстав, так і подряпало.

І тоді він щільно підсунувся до Вітра й запитав його:

— А тепер уже не відставатимеш?

— А ви... ви як думаєте?— запитав Вітер.

Іван Обичайка нічого не відповів. З грудей його немов упав важкий камінь. Недалеко в цю хвилину розірвався снаряд, і Іванові здалося, що то розірвався оцей самий камінь.

— Дмитре! Діма! Сусідонько!— тепло промовив він.— Давай закуримо. Тепер можна закурити. Я в цьому ділі дещо вже розумію. Німець зараз приглушений і тільки на вечір в контратаку піде. Зараз він штани витрушує. Дай твого, міцного. І руку тобі перев'яжемо. У мене бинт знайдеться...

Кілочка ароматного диму закрутились, як двочі локони, над нашими окопами.

М А Т И

До станиці наша частина дійшла пізньої ночі. Важко дістались нам останні кілометри в степу. Обличчя бив колючий, гострий сніг. Вітер пробирався за поли шинелей і проймав усе тіло наскрізь. Ноги зустрічали попереду грязюку, розбиту й замерзлу. І все ж, схилившись проти вітру, розрізуючи грудьми повітряні струми, ми йшли і йшли вперед.

І раптом вітер ущух, під ногами з'явився рівний, твердий шлях, сніг більше не сипався, а десь близько, за кілька кроків від нас заблищав у щілинках віконниці привітний і рідний вогник, що так багато обіцяє мандрівникові вночі, у степу.

Ми опинились на околиці станиці над Доном. Кілька кроків — і хатки почали розступатись перед нами, вулиця приймала нас в свої обійми. Це був кінець нашого денного переходу, кінець багатогодинного блукання в степу.

По хатках станиці пішли квартир'єри. Та їм не треба було докладати великих зусиль. Привітно відчинялися двері хат, на вулицю виходили чоловіки і жінки, просили червоноармійців заходити до них, погрітись, попоїсти.

-- Що маємо, тим і вітаємо. Заходьте, рідні. Ніч, холодно, перемерзли, мабуть.

Квартир'єр Ваня Корж показав мені хатинку, що стояла на горбку.

— Туди йдіть, товаришу командире! Одна жінка в хаті живе. Запрошує когонебудь. Тільки сувора вона якась, аж страшна. Надобраніч!

Я рушив до хати. Сінешні двері були розчинені, двері до хати розчинила сама хазяйка.

Коли розтануло морозяне повітря, що ввірвалось разом зі мною, я побачив хазяйку. Вона стояла в куточку — висока, сувора, в темній, довгій сукні. Права її рука твердо спиралась на стіл.

Але все це — і темну сукню і руку — я побачив пізніше. В першу ж мить в очі впало обличчя хазяйки. Воно було надзвичайно бліде, високого чола не могла приховати шаль, очі жінки пломеніли, іскрились, немов проймали все наскрізь, губи її — тонкі губи — були міцно стиснуті, і я довгу хвилину стояв мовчки перед жінкою, дивився в її очі, безнадійно намагаючись щось в них прочитати.

— Добровечір! — вирвалось, нарешті, в мене.

— Добрий вечір! — відповіла хазяйка.

І цей голос — голос без жодних інтонацій, рівний, але такий, що виривається десь з глибини, від самого серця — голос цей тільки зміцнив мою думку.

„Правду говорив Ваня Корж, — подумав я. — Жінка ця не тільки сувора, а й страшна!“

„А про що тут думати? — виринула друга думка. — Не вік же сидіти мені в цій хаті. Чи багато нашому братові треба? Ковтнув гарячої водиці, поспав десь біля печі — і далі“.

— Кип'яч у вас знайдеться? — запитав я, укладаючи біля неї на долівці нескладне своє майно. — Та й поспати охота.

— Не поспішай, хлопче! — тим же голосом відповіла хазяйка. — Ніч довга — встигнеш і погрітись, і поспати. Коли думаєш далі рушати?

— А це коли скажуть. Мабуть, на світанку. В степу ж усі шляхи замело.

— То ж то й є!

І раптом хазяйка ступила вперед, зупинилась передо мною і, оглянувши мене з голови до ніг, сказала суворо:

— Знімай шинелю!

Я зняв шинель.

— А шапка навіщо?

На лаву полетіла й шапка.

— І чоботи знімай!

Я здвигнув плечима.

— Та навіщо ж чоботи знімати?

— Не сверчайся, хлопче. Знімай, кажу, чоботи!

Довелось виконати наказ хазяйки. Та, правди ніде діти, правою рукою я обмацав кобуру, перевіряючи, чи є там мій бойовий товариш.

— Сідай!— показала мені хазяйка на покуття.— Сміливо йди. долівка в нашій хаті тепла.

Поклавши біля печі чоботи, онучі, шинель, я рушив до покуття, за стіл.

Аж тоді я відчув тепло й принади цієї хатини в ста-ниці над Доном. В хаті пахло свіжим, випеченим хлібом, медом і степовими травами, снопики яких висіли за кар-тинами і гаптованими рушниками.

— Ти звідки?— запитала хазяйка.

— З над Дніпра. А що?

— Нічого. До слова це. А величати тебе як?

Я відповів і запитав її ім'я.

— Ти мені немов, у сини годишся,— відповіла жінка.

— Добре, матусю! Спасибі за науку!

— То ж то й є!

До пахощів хати домішався тоді дух чудового борщу. Велика миска з ним опинилась передо мною на столі. Тоненькими скибочками був покраяний білий, пшеничний хліб.

— Спасибі, матусю!

— За що там дякувати? Краще мовчи та їж.

І вона все стояла в куточку хати: однакова, сувора, незрозуміла. Погляд її був прикутий, невідступно сте-жив за мною.

А тепло хати, смачний борщ, тиша—робили своє. Почало примеркати світло лампочки. Перед моїми очима м'якшали, зникали контури хати.

— От дивак!— суворо сказала хазяйка.— І чого си-диш? Лягай краще.

Я побрів до печі, постелив на долівці шинельчину, як подушку, почав вимощувати сумку.

— Ти покинь це!— крикнула хазяйка.— То ж і наду-мав?!

Нічого не розуміючи, я поглянув на неї.

— Сюди йди!— відчинила хазяйка двері до хатини.— Та швидше повертайся.

Вона взяла лампу і зникла в сусідній кімнаті. Взявши чоботи, шинель, сумку, пішов за нею і я.

У хатинці було затишно й тепло. Стіни прикрашували картини й рушники. В кутку стояло широке, прикрите теплою ковдрою, ліжко.

— Тут лягай і спи!— наказала хазяйка.

Вона одкинула край ковдри і хотіла вийти з кімнати. Але раніш, ніж вийти, вона поглянула на стіну. За нею слідом туди ж поглянув і я.

З стіни на нас дивився юнак. Чудовий, хороший хлопець. Буйне волосся, високе чоло, тонкі губи — справжній красунь.

— Мабуть, синок?— запитав я хазяйку.

— Що там говорити зайве?— махнула вона рукою. І, глибоко-глибоко зітхнувши, не вимовила більше й слова, вийшла з кімнати, зачинила за собою двері.

Через кілька хвилин я заснув. Заснув, відчуваючи, що не все гаразд у цій хаті в станиці над Доном, що хазяйка цієї хати криє в собі якусь таємницю, що щось незвичайне й тривожне нависло наді мною.

Не знаю, чи довго мені довелося спати. Але раптово прокинувшись, я почув звуки в кімнаті. По долівці босоніж, потай, скрадаючись, ходила жінка. Вона чогось шукала, потім, видно, знайшла— і вийшла з кімнати, зачинивши за собою двері.

А далі трапилось зовсім неймовірно. В хаті хазяйки почалась розмова. Говорила хазяйка. І не тим голосом, який я чув увечері. Ні, вона тепер когось умовляла, говорила пристрасно, натхненно.

Я схопився з ліжка, нечутно підійшов до дверей, притулився до щілинки в них.

На стільчику серед хати стояли ночви. Над ними схилилась хазяйка. Вона старанно, з усієї сили натискуючи руками, прала мою сорочку, штани, онучі. Руки її звично робили свою справу, а очі жінки дивились кудись вперед, в далечінь. Губи ж її вимовляли з почуттям величезної любові, з надзвичайним почуттям:

— Рідненький ти мій! Коханий! Милий!

І здавалось, що жінка не вимовляє ці слова, а співає їх, приказує, як уміють приказувати жінки наші над Дніпром, і над Доном, і над Волгою.

— Рідненький ти мій! Золотий ти мій!

Під звуки надзвичайного голосу жінки я пішов до ліжка, вкрився ковдрою і заснув так, як спав колись давно, в незабутньому дитинстві.

А вранці ми мали рушати з станиці. Прокинувшись, я побачив на стільці біля ліжка старанно виірасувану сорочку, штани. На долівці стояли вимиті, почищені чоботи.

Я одягнувся й тихо пройшов по кімнаті. Спершись руками на лутку, я довго дивився у вікно на запорошений снігами степ, на вкриті памороззю віти в садочку. А потім я побачив на лутці папірець. Це була телеграма. Ось що було написано в ній:

„Ваш син загинув смертю хоробрих у бою з фашистами. Схиляємо голови перед його світлою пам'яттю і у великому горі підтримуємо вас“.

І що критись — я поглянув на фото юнака на стіні, прочитав ще раз слова телеграми, що прийшла на береги Дона здалека з фронту, — і кілька сліз, щирих сліз упало на шматочок паперу.

Потім я зайшов до хати.

— Мамо! — рушив я назустріч хазяйці. — Я хочу вам сказати...

— Мовчи! — тим самим холодним голосом промовила вона. — Не час зараз говорити.

— А ти збирайся! — наказала вона. — Тебе товариші вже кликали. Іди щасливо, синочку!

Ми пішли з станиці. Пішли в степ у безконе́чність. Важко було мені йти, заважали думки, обтяжувала плечі сумка.

В час перепочинку в степу я знайшов у сумці багато речей, яких там вчора не було: великий білий хліб, пляшку з медом. І ми з товаришами сіли в степу на соломці, їли хліб, пили мед, і пахощі їх будили в мені згадки про Дон, про станицю, про са́мітну матір.

МАЛЕНЬКИЙ ПОШТАР

Він приєднався до нашої частини восени 1941 року в одному українському селі. Німці вбили батька його і матір, спалили хату в селі над Дніпром. Блакитноокий, білявий хлопчик прийшов до командира нашого полку, майора Костюшка і сказав:

— Візьміть мене з собою, товаришу командир.

— Молодий ти ще. Що з тобою робити?

— Не молодий я. Взимку мені буде сімнадцять. А робота знайдеться — біля коней я можу, кулемет і гвинтівку знаю.

Командир думав недовго. Як було не взяти з собою цього чудесного хлопця, з блакитними очима, з привітною посмішкою? Та й куди він піде? Батьків немає. Рідна хата згоріла.

Але до зброї наш командир хлопця не допустив.

— Іди, — сказав він, — до четвертої роти. Там капітан Чиж тобі знайде роботу.

Так Василь опинився в нашій червоноармійській родині, так він став червоноармійцем четвертої роти нашого полку.

Ми його дуже любили. І як було не любити? Хлопець щирий, з одвертим серцем. Танцюрист. Голосистий. Як багато пісень знав! А сотні примовок і жартів? — І все це влучно, до речі. Ми всі полюбили його і прозивали нашим Васильком.

Він ішов з нами на схід, зносив усі труднощі походів. Похід був тяжкий. Армії маневрували в степах України, з ними маневрував і наш полк. Ми вимотували з німців усі сили, били їх, знищували їхню техніку. Хто провів оту зиму в степах Донбаса, хто боровся під Харковом і Лозовою, той знає, як тяжко доводилось, яка важка була боротьба.

З нами йшов Васильок. Він рвався у бій. Але ні майор Костюшко, ні капітан Чиж не давали йому зброї. Нехай росте Васильок, нехай мужніє, наливається силою й здоров'ям. Прийде час — зброя сама опиниться в його руках.

Васильок знайшов собі роботу. Ніхто краще від нього не вмів прочитати червоноармійцеві листа, що прийшов здалеку — від батьків, дружини, чи коханої. Ніхто краще від нього не вмів написати листа туди, в тил, рідним і друзям.

Він читав листа. Голос його обривався, очі блищали, тремтіли руки. А потім він розкривав свою скриньку, брав звідти аркушик чистого паперу, виймав конверти й олівці. Обточуючи кожне слово й речення, він складав листа. А кінчивши один лист, він знову тягнувся до скриньки, щоб взяти новий аркушик паперу і новий конверт.

О, чудесна скринька! Ми її добре знали. Василь сиритною рукою намалював на ній червоний виноград і зелене

листа. Листя обвивало всю скриньку, немов намагалось пробитися всередину, розгадати таємницю скриньки. Ми йшли степами України, з нами йшов Васильок. Він піс з собою чудесну, розписану червоним виноградом і зеленим листям скриньку.

Васильок писав і читав нам листи. Але сам він листів не одержував. Та й хто міг йому написати листа?

І все ж — трапилось це під новий рік — нам довелось переконатися, що кожній людині, хто б вона не була, є від кого одержувати листи. Переконались ми тоді, що в кожному серці — навіть в серці дитини — є куточок для любові.

Ми вечеряли під новий рік. Випили по кухлю пива. Тоді Васильок сказав:

— Я хочу випити за свою Оксану.

— Яку Оксану? — поцікавились ми.

І Васильок підійняв перед нами завісу, за якою ховалось його молоде, дитяче серце.

Там, у рідному селі над Дніпром, залишилась його мрія — кароока дівчина Оксана. Він її любив. Любила й вона його. Вона лишилась в селі, працює як медсестра в партизанському загоні. А він пішов з полком.

Більш нічого не сказав нам Васильок. Але й цього було досить. Трагедія розлуки, любов молодої пари, яку безжально топтала війна, стояла перед нами.

— А може вона мені напише, — тихо додав Васильок. — Надходять же листи з нашої України, приходять звідти люди.

— Прийде лист, — втішали ми нашого поштаря. — Буде тобі лист, Васильок.

— Як я хочу, щоб прийшла ця хвилинка! — сказав Васильок.

Вранці Васильок в який уже раз говорив з командиром.

— Товаришу майоре! От і новий рік почався. Пошліть і мене в бій. Поки ж я сидітиму?

— Не горюй, Васильок, — втішав його майор Костюшко. — Ти ж наш поштар. І не бачив ще я в світі поштаря, в руках у якого був би ключ до людської душі. Підростеш ще трохи і в бій підеш.

— Так мені вже і сімнадцять минуло.

— Знаю, — відповів майор. — Почекай, 'рідний!

Він беріг життя чудесного нашого поштаря, не хотів посилати його — запального, гарячого — у вир боротьби.

Настала весна. Васильок пішов раз на польову станцію і бігом повернувся звідти. Блакитні очі його іскрились, голос зривався, руки тремтіли.

— Лист прийшов мені!—крикнув він здалеку.— Оксана написала.

Увечері Васильок читав і перечитував нам цього листа. Дівчина писала, що від Дніпра через лінію фронту іде їхній чоловік. Коли він дізнається про адресу Василька, то пошле цього листа.

Оксана писала про свою роботу. Вони добре б'ються з німцями над Дніпром. Багатьох офіцерів і солдатів не дорахувались взимку німці. Достанеться їм і весною.

Потім пішли рядочки, де говорилось про Василька.

„Я певна,—писала Оксана,—що ти гідно борешся за батьківщину. Я знаю, що ти десь на передній лінії фронту, в передніх рядах. Не буду я ніколи червоніти за тебе, мій любий. Сміливо йди в бій, я пам'ятаю про тебе“.

— Ви розумієте, про що вона пише?—запитав Васильок, кінчивши листа.—Як же я можу сидіти? Ні, я мушу негайно йти до майора Костюшка.

Він пішов до нашого командира. Ми не чули їхньої розмови. Проте ми знали, про що йде мова. Васильок повернувся від командира збуджений, веселий, жвавий.

— Нарешті,—промовив він.—Тепер я піду з вами в бій.

Бій був вранці. Степ пахнув весною, першими квітами, травами. Тепле сонце пливло вгорі. Залиті його промінням, ми йшли в наступ. А в перших лавах бійців був наш Васильок.

Колись про нього напишуть пісні і книги. Зараз скажемо кілька слів. Він боровся як герой. Він дуже любив рідну Україну, Дніпро, Оксану. Він мстився за смерть своїх батьків. Вічна йому пам'ять.

Увечері, коли кінчився бій, ми довго говорили про нашого Василька. Було сказано багато сердечних слів. Потім хтось пригадав розписану червоним виноградом і зеленим листям скриньку.

— Збережемо цю скриньку,—вирішили ми.—Прийдемо до Дніпра, віддамо її Оксані.

І тоді ми, вперше за весь час, заглянули в скриньку. В куточку її лежав засохлий букет степових трав, чебреця й материнки. В другому куточку — аркуші паперу й конверти. Ще олівці.

— А де ж лист від Оксани? Треба і його зберегти. Він так любив її, так радів, коли одержав цього листа.

Ми знайшли і цей лист. Як скарб, тримали ми його в руках і немов би самі прилучались до великої юнацької любові.

— Почекайте!—скрикнув раптом капітан Чиж.—Хто ж писав цього листа?

Немов прокинулись усі. Лист від Оксани був написаний знайомою рукою Василька, рукою нашого маленького поштаря.

А Н Ъ К А

Ми втрюх — Яша Стожар, Степан Куцовол і я — виходили з оточення. Вдень сторожко пробирались у лісах, вночі виходили на шляхи й сміливо крокували на схід. Наші частини вже були близько — про це свідчила луна канонади, про це свідчили й зорянокриллі літаки, що все частіше й частіше проносилися з шумом над нами.

Чоловіки й жінки, що залишалися в своїх хатах, посилали нас від села до села, давали хліб, переховували в клунях і на горищах в хатах.

І скрізь, де б ми не були, нам доводилось чути однакове, незмінне:

— От коли б ви Аньку зустріли, вона б вам допомогла.

— А хто це Анька?—запитували ми.

— Партизанка наша. Дивні справи робить. Як ніч, так вона й з'являється. Ми вже знаємо — коли під укiс покотився німецький ешелон, коли на шляху горять їхні танки — це її, Аньчина, робота. Кажуть, що в Москві вже ухвалили їй навіть орден дати...

Нам дуже хотілось побачити цю безстрашну дівчину-партизанку. Ми б допомогли їй у роботі, вона б допомогла нам швидше вийти з оточення.

— А де ж її шукати?—запитували ми в колгоспників.

— От цього й не знаємо,—відповідали вони.—Що є Анька в наших місцях — це так. Що має загін бойовий, то це так. А ніхто з нас ні Аньки, ні її партизанів у вічі не бачив. Дуже секретний загін...

І ми виходили з оточення, чуючи скрізь справжні легенди про Аньку, але так і не побачивши її.

Нарешті настала й остання ніч на нашому шляху. Яша Стожар і Степан Куцовол занедужали, підбились на ноги. Треба було хоч одну ніч спочити, виспатись.

Ми провели цю ніч в лісі, в сторожці лісника. Хазяїна не було — він рушив з Червоною Армією на схід. Але нас привітно зустріла його дружина: рухлива, міцна ще

бабуся. Спочатку вона помовчувала, придивлялась до нас, але пізніше, коли дізналась, що Яша Стожар її земляк і мало не родич, бабуся одразу змінила мову.

— Анько!—крикнула вона.— А йди но сюди!

У сусідній кімнатці затупотіли ноги. На порозі з'явилась дівчинка.

— Добридень!—боязко й тихо сказала вона.

— Оце така дочка в мене!—сердито проказала хазяйка.— Справжній дикун. Зариється у себе в кімнаті й очей нікому не показує. Сидить біля вікна й зорі рахує

Дівчина стояла й мовчала. Це була надзвичайна, лісова красуня. Бліде личко, задирливий носик, темні очі, довгі коси, струнка постать. Вона зайшла і, здавалось, у хаті стало тепліше, затишніше.

— Чого кликали?—спантеличена нашими поглядами, запитала дівчина.

— Піди в ліс до землянки, — наказала мати, — шматок сала з липівки візьми, і меду візьми з дупляку. Та не абувай і про хліб. Швидше!

— Гарзд!—сказала Анька і, натягнувши на босі ніжки валянки, що стояли біля печі, зникла в сінях.

— Чого ви на неї гримаете?—стали ми на захист дівчини.

— Та як же не гримати?!—відповіла бабуся.— У всіх діти як діти, і в господарстві від них користь, і людям не соромно показати. А моя Анька весь день у хаті сидить. Роботи з неї ніякої. Тільки ж звечоріє—на побачення, вибачайте, біжить. Кавалер тут у неї з'явився—цілий рік за нею вчитель з села упадає. От вона щовечора з ним і гуляє. А то буває й заночує в селі—тітка у нас там живе.

— А все це, дорогі гості,—закінчила бабуся,— я тільки так кажу. Характер у мене такий. Люблю я свою Аньку дуже-дуже. А як її мій хазяїн любив,—змахнула вона сльозу.— Як із пташкою носився. Де то він тепер?—замислилась стара.— Зброю в руки не марно взяв. Гарячий він у мене, запальний...

До хати зайшла Анька. Рум'яна, свіжа. Здійнявши з ніг валянки, вона постелила на столі чисту скатертину, поставила їжу—і зникла в сусідній кімнаті. Але дівчина не зачинила за собою дверей—в присмерках було видно її личко, темні, з вогниками очі...

Повечеряли ми на славу. Бабуся натопила піч і поклала на ній моїх хворих товаришів. Вони одразу ж і

заснули. А я одягнув шинель, туго підперезався і, пере-
віривши зброю, на всякий випадок, вирішив повартувати
в лісі.

— А ви не чули,— запитав я в бабусі, готуючись
вийти з хати,— про партизанку Аньку?

Дочка лісника в цей час вийшла з сусідньої кімнати
й набирала в кухоль води.

— Є у ваших місцях,— говорив я і пильно дивився
на дівчину,— партизанка якась, на ім'я Анька. Загін не-
мов свій має, наскоки на німців робить.

— Не знаю,— байдуже одказала бабуся.— Та ми й
людей не бачимо. Живемо з ведмедями і вовками. А від
них крім виття нічого не почуєш.

І знову напосілась на дочку.

— Бач, які то дівчата бувають. Зброю в руки беруть,
армії нашій допомагають.

— Куди мені зброю в руки брати?— сказала Анька і
вперше за весь вечір засміялась.

Вона напилась води, пішла в свою комірчинку. А я
вийшов надвір.

Ніч була морозяна, тиха, місячна. Найменший звук —
тріск гілляки, стрибки зайця — далеко разносились на-
вколо. Я присів на пні сосни, обгорнув ноги соломкою,
що попалась під руки. Вгорі горіли яскраві зорі — я ду-
мав про своїх товаришів, про близьку зустріч з ними.

І раптом у лісі пролунав свист, пролунав він близько
від мене, широко покотився під гіллям сосен і дубів. Я
схопився на ноги, але вирішив не сходити з місця: мене
в кущах ніхто не міг бачити, а я добре бачив усе нав-
коло.

Знову пролунав свист — ще ближче, ще дужче.

І я побачив. Тихо відчинились двері в хаті лісника, і
дівчина Анька швидко збігла з ганку. Вона була тепер
тепло зодягнута — в батьківській, видно, шапці, у кожусі,
у валянках. Місячне світло заливало дівчину — я чудово
її бачив — сторожку, напружену...

Коли в лісі знову пролунав свист, дівчина пішла
вперед. Ішла вона прямо на мене.

— Анько!— сказав я, коли дівчина наблизилась.— Ти
куди йдеш?

Вона зупинилась.

— А ти чого тут стоїш?— запитала вона, і я не пізнав
її голосу. Це був суворий, впевнений, зовсім не той
голос, який я чув у хаті.

І ще я побачив — на плечі Аньки блищав кулемет.

— Ось ти яка! — промовив я. — Це про тебе таке розповідають?

— Ми нічого не чули! — відповіла Анька. — Ми живемо ведмедями і вовками.

— Признайся бо, Анько!

— Нема в чому. Не заважай мені. Іди своїм шляхом. На світанку вставайте, на десятому кілометрі завертайте ліворуч — там червоні стоять. А я тебе не знаю й ти не знаєш мене. Розумієш? Зараз іди спати. Спи спокійно — нічого не трапиться. Прощай!

Вона пройшла повз мене й зникла в кущах. Кілька хвилин чути було її кроки, тріск гілля, потім у лісі стало тихо-тихо.

Я зайшов до хати. Бабуся розпалювала піч. Коли я увійшов, вона поглянула на мене — холодно й спокійно.

— А де Анька? — запитав я раптом у старої.

— Як де? — здивувалась вона. — Спить у своїй кімнатці. Як лягла увечері, так і не прокидалась. Ох, і горе мені з цією Анькою! Сонлива, лінива. Ні до якої роботи не береться.

— А ти, командире, — суворо сказала бабуся, — лягай, засни трохи. Чула я від людей, що на десятому кілометрі, коли завернути ліворуч, червоні стоять. Спи спокійно, нічого не трапиться. А я тебе на світанку розбуджу.

Солома запалала в щелепах печі й кинула теплий промінь на привітне, спокійне обличчя бабусі.

КАСКА

Запитуєте ви мене, товариші, чому на лівому боці моєї каски заклепочку зроблено й чому ходжу я в цій старій, обцілованій кулями касці, коли нових вистачає?

Звичайно, нова каска і зручніша, і красивіша. Але щодо цієї каски, то є в мене окремі міркування, і коли на те пішло, то так і бути, розповім я вам випадок з цією каскою.

Трапилось це тоді, коли мене вперше було поранено. Прошили мені німецькі кулі обидві ноги разом. Запам'ятав я, як вирвались ми з долинки, як побігли полем і вдарили в штики. А далі немов провалився я, нічого не пам'ятаю. І, видно, недовго лежав, бо коли прокинувся, то бій ще не закінчився, гримить і гримить усе навколо. А я лежу, і кров з обох ніг цебенить. Що туг

робити? Перше, що своїм нічим допомогти не можу, а друге — як пораненому, безногому одповзти, щоб іншим не заважати? Ще, крий боже, німці візьмуть! Звісно — катування, тортури, смерть. Прикро мені було, дуже навіть прикро.

І от у цей час з'являється в пороховому диму сестричка наша Оля. Така, як і завжди: на голові біла косиначка, спід косиначки ляне волосся вибивається, біля пояса сумочка з червоним хрестом.

— Я тут, товаришу! — каже вона мені. — Зараз ми вас перев'яжемо, а потім і винесемо.

І, що можна було б і не розповідати, зробила вона мені перев'язку, торкається мене, рідненька, теплими своїми пальченятками, раз — і готова перев'язка. А далі — хто б міг подумати — бере вона мене за шию і поперек руками і тягне. Та ще не якнебудь, а зі зброєю, з протигазом, з каскою. Пронесе мене кроків десять, повернеться назад, речі візьме, знову до мене, і назад до речей. Сестричко моя, голубонько, золота горличко! Так і дотягла мене до медичного пункту, віддала лікарям, зброю поруч кладе.

— Прощайте! — каже тоді мені. — Щасливі будьте! Одужуйте! Ми вас ждемо!

І руку мені потиснула...

Я взяв її ручку. Але з своєї не випускав. Дивлюсь на косиначку оту білу, на ляне її волосся, на носик-курносик, на ясноблакитні, як морська вода, очі. Багато хочу сказати, а тільки жодного слова не вимовлю. Що, думаю, і як зробити мені, щоб усе зрозуміла вона?..

І раптом надумав.

— Сестричко, — кажу, — Олю. Не відмовте прийняти від мене невеличкий подарунок. Нам усім, кажу, дороге ваше життя. І голівка ваша, кажу, нам усім дуже потрібна. Прийміть оцей подарунок і ніколи не залишайте його.

А сам простягнув руку й подаю їй свою каску. Бла-генська каска, подзьобана була вона вже й тоді. Та все ж, видно, міцна — ні куля, ні осколок її не пробіли.

— Що ви? Що ви? — відповідає Оля. — Навіщо це? Не можу я взяти, не можу! Каска ця ваша!

— Ні, — кажу я. — Каска ця мені тепер, як пораненому, зовсім ні до чого. Дуже прошу вас прийняти її.

А тут хтось збоку вже сестру кличе.

— Олю! Швидше!

— Ну, гаразд! — згодилась вона. — Візьму. Бо говорити ніколи, мене вже кличуть. Іду!

— Ні, — не відпускаю я її. — Спочатку одягніть каску, а потім ідіть.

І сестра Оля одягнула цю каску. Коли б ви побачили її тоді! Голівка у неї маленька, а каска велика, по плечі. Не дівчина, а пишний соняшник на тоненькій бадиліні. Смішно навіть, а я радий. Нехай, нехай плечі її каска прикриває. Пішла вона назад, на поле бою, маленька, тоненька, носик-курносик. А мене, значить, на ноші, в машину — і в госпіталь. Поранення невелике, тільки м'якоть прошили кулі. Три тижні я там пролежав і назад у свою частину повернувся.

Але до цього ще одна історія приключилась. Зібрався я рушати з госпіталю увечері, ночі тоді були місячні. Тільки йти такої ночі! Коли я зовсім уклався в дорогу, хтось і промовив у палаті:

— Привезли увечері оце дівчину, медсестру. Тяжко поранена. Білява, маленька, кирпатенька..

Повірите, коли почув я ці слова, мене немов підкинуло. „Чи не моя це Оля?“ — думаю.

Нікому й слова не сказавши, пішов я по коридору до палати, де ту дівчину поклали. Зайшов туди. Палата маленька, на одно ліжко. Місячного світла повно. На ліжку дівчина лежить. Лляне волосся на голівці під цим світлом сребриться, носик вгору. Ну, звичайно, вона, наша Оля. А біля неї стоїть вартовий лікар.

— Що, — запитує, — товаришу лейтенанте? На дорогу надумали обхід палат зробити? Чи так цікавитесь?

— Так цікавлюсь! — відповідаю.

І бачу я — на вікні в головах у Олі каска лежить. Лежить каска, місячне світло її заливає.

— Цікавлюсь, — продовжую я, — цією каскою.

— Це правда, — згодився і лікар, — каска ця дуже знаменна. Бач, скільки на ній западинок. Видно, багато перебачила ця сестричка. І тепер її ще раз каска врятувала. Ось, бачите, дірочка на лівому боці каски. Куля пробила каску, а у волоссі сестрички й заплуталась. Що б було, коли б не каска?! А так — контузія тільки, міне кілька днів, прийде сестричка до пам'яті. Все міне...

Я взяв каску в руки, провів долонею по знайомих западинах, намацав дірочку в лівому боці каски. І так мені, товариші, тепло стало, так радісно, що й розказати важко.

— А що,— запитую я лікаря,— як я цю каску собі візьму? До фронту йду, все може бути.

— А чого ж,— відповідає лікар.— Сестричка тут довго лежатиме. Каска їй ні до чого. Та й дріява вона, зіпсована.

— Правда,— кажу я.— Це саме головне, що вона дріява. Тому я й прошу її...

Лікар, звичайно, нічого не зрозумів. Подав мені руку, попрощався. А я ще трохи постояв біля ліжка, подивився на голівку сестриці Олі, на її волосся, на носик, на руки, що вона витягла по ковдрі. Тоненькі, довгі руки...

Потім вийшов я з палати, взяв свою торбинку, одягнув на голову каску. І пішов я місячної ночі, коли видно, хоч голки збирай, по дорозі до фронту.

КАРМЕН

Ніхто з нас не знав, та, мабуть, і не зміг би пояснити, звідки у нас на передовій з'явилась кішка. Звичайна сіра кішка з зеленими очима й довгим, пухнатим хвостом.

Прийшла вона до нас на світанку, наїжачилась, мов боїться, а потім по руках пішла. Ми її погодували, побавились. І залишилась вона в окопах, звикла. Охайна була, ласкава. Полюбили ми її.

Особливо полюбив кішку один червоноармієць — казах Милтикбай Оспанов. Дуже полюбив. Кумедно це в них було: сам він великий, огрядний, убив уже на той час більш як двісті німців. Відмінний стрілець. І от маєте, яка ніжність. Повернеться, бувало, з „полювання“ і одразу запитує: „А де моя мишим?“. Це він так по-казахському кішку називав. Ляже потім Милтикбай в окопі спати, а кішка в нього біля грудей. Він шепоче їй: „Менин суїгеним... менин суїкт мишим“. Як дівчині коханій. От яку любов розвели! Ну що поробиш? Туга, смуток, фронт. Все зрозуміло там.

А от одного ми зрозуміти не могли. Як тільки світає, чуємо — кішка нявчить. Ага, наша кішечка йде. Вдень вона з нами, в окопах, чи біля Милтикбая, чи біля кого іншого. Охочих з теплою рукавицею біля грудей поспати багато знаходилося.

А тільки починає вечоріти — немає нашої кішки. Ніч — немає. Куди вона ходить, того довго ніхто не знав. Вранці — знову біля окопів, а увечері немає її.

Потім, звичайно, все з'ясувалось. Простежив сам Милтикбай. Та й ми придивились. Я побачив, що, тільки вечір,

кішка покрутиться, покрутиться біля окопів, а потім — в кущики й поповзла, поповзла до німецьких окопів.

Побачили ми це, і стало нам дуже неприємно. Як це так, що вдень кішка з нами, а на ніч до німців перекидається?

Справу цю й наш настрій полагодив заступник командира лейтенант Обабко.

— Найперше, — сказав він, — зверніть увагу на її живіт. Дивіться.

— Зрозуміло, — відповіли ми. — Десь у кішки, мабуть, маленькі кошенята є.

— Правильно. Годує вона маленьких. Село, де жила кішка, видно, захопили німці, ні шматочка хлібця там не залишили. От і ходить вона до нас підхарчовуватись, щоб своїх малих годувати. А крім того це не кішка, а ціла ідея...

І заради цієї ідеї залишився Обабко з нами на весь день. Дивився він, як Милтикбай Османов спить, як кішка у нього біля грудей мурчить.

— Не кішка це, а Кармен, — сказав лейтенант. І з його легкої руки за нашою кішкою так і пішло це прізвисько.

А надвечір лейтенант Обабко прив'язав до шиї кішки пакуночок. Кішка туди - сюди, але нічого, вилізла на бруствер, покрутилась у кущиках і поповзла, поповзла у траві.

Те ж трапилось і другого дня. І третього, і четвертого. Щовечора виповзала Кармен з наших окопів. З пакуночком на шиї. А вранці поверталась. Без пакуночка, звичайно.

Вас, напевне, цікавить, що було в цих пакуночках? Можу сказати, жодної таємниці. Звичайні листи до німецьких солдатів. „От, — писали ми в них, — вам кажуть офіцери, що червоні полонених розстрілюють, — так знайте, що це брехня. Вам кажуть, що у вас дома тихо, спокійно, — так знайте, що й це брехня. Ваші хати бомбардують наші й союзні літаки“. От такі листи. Одним словом, правда про війну.

І наша Кармен з зеленими очима і пухнатим хвостом довго й акуратно виконувала свою роботу — носила ці листи. Ми її після цього ще більше полюбили. А Милтикбай Османов любив її нестямно. Пестив її, завжди для неї в запасі шматочок м'яса чи ковбаски мав. Велике й хороше серце було в нашого казаха.

Раптом одного дня Кармен не прийшла. Ми всі занепокоїлись. — Де ж це наша Кармен? — запитував кожен.

Що трапилося з нею? Милтикбай смутний, невеселий довго біля бруствера сидів, на луг дивився, мружив свої ледь косуваті очі, обрідні вусики кусав. Та Кармен не прийшла. Не прийшла того дня, другого, третього. Не стало нашої Кармен. І немов би чогось теплого, хорошого не стало в наших окопах. А тут ще й осінь, дощ, грязюка.

І от якось сидимо ми пізнього вечора в окопі. Поглядаємо на сіре небо, на зорі, що спалахують де-не-де. Про домівки, про рідних згадуємо. Як водиться, і Милтикбай з нами. Невеселий такий, стривожений, немов чогось йому невістачає.

А далі схоплюється Милтикбай, шепоче:

— Менин суікт мишим!

Та ми вже й самі почули, бо на передовій у людини тонкий слух вироблюється. У лузі, в кущах між нашою й німецькою лініями кішка нявчить. Наша хороша Кармен.

Приповзла вона до нас. Дивитись на неї було боляче. Побита вся, в крові, ліва задня лапка переламана, тягне за собою її кішка. А до чого голодна! Хліба поїла вона, ковбаски погризла, і знов до хліба.

— Який геройський мишим!— сказав Милтикбай.— Це вона від німців вирвалася, щоб мсик свої годувати, щоб листи від нас взяти. Який герой!

Цілий день пролежала Кармен. Їла й спочивала, грілась на осінньому сонечку. Ми доглядали її, індивідуальний пакетик відкрили, поламану ніжку перев'язали.

Надвечір Кармен почала нявчати.— До діток,— мовляв,— збираюсь. Готуйте пакуночок...— Ми, звичайно, зараз же листи написали.— Скоро кінець вам, німцям,— писали ми на цей раз.— Пропала ваша лінія оборони, тікаєте ви й тікатимете. Ніщо вже вас не врятує. Били ми вас і будемо бити...

І наша Кармен з цим пакуночком поповзла в західному напрямку, до переднього краю німців.

Як напружено ждали ми її вранці! Але Кармен не прийшла. Не прийшла наша кішечка. День, другий, третій. А її все немає... Пропала Кармен.

І раптом за кілька днів уночі, коли ми тихо-тихо сиділи в наших окопах, чуємо ми з лугів:

— Няв... няв... няв...

Ми аж здригнулись. Мабуть, не збрешу, коли скажу, що, почувши це нявчання, ми здригнулись більше, ніж

коли б над нами розірвався снаряд. Цього ж крику ждало кожне серце. Кішка нявкнула раз, другий, третій, а ми сидимо й ждемо. Та до самого ранку так її не діждались.

Тільки розвиднилось, Милтикбай Оспанов до щілинки в бруствері прикипів, довго дивився на залите рожевим сьйвом поле між нашою і німецькою лініями, а потім сів у бліндажі, блідий, очі у нього зробились немов скляні, кінчики вусів сіпаються й сіпаються...

— Прокляті німці,—сказав він.— Що роблять!

Кішка була на лузі. Звірі німці зрозуміли, що в душі радянського солдата є багато любові до рідного, близького. Зрозуміли вони, що кішка листи носить з наших окопів. Зрозуміли, що це ми їй поламану ніжку перев'язали. Зрозуміли, що любимо ми нашу Кармен.

Виповзли вночі німці на нічийне поле між окопами, до кущика там кішку прив'язали. Дивіться, мовляв, російські солдати, як ваш поштар у лузі подихатиме. А коли заманеться кому повзти до неї—повзійте, місце навколо кішки у нас пристріляне, одразу накриємо.

Це був у нас важкий день. У лузі кричала кішка, немов просила: „візьміть, візьміть мене“. Чим далі, все тихше й тихше. „Візьміть...“ А взяти її ми не могли. Вірна, видима смерть.

Потім прийшла ніч. Небо над нами тривожили ракети, що, як вогняні змії, час від часу проносились над лугом. На передовій було тихо.

В цій тиші знову почала кричати кішка. Кричала вона тихіше, видно сили залишали її. Це був страшний, стомлений крик вмираючої тварини.

— Піду, товариші!—сказав, нарешті, і схопився Милтикбай.

— Куди?—спробували ми його вмовляти.— Помітять. Закидають мінами. Та й сама кішка, напевне, замінована.

— Нічого,—відповів він.— А я все ж піду.

І Милтикбай Оспанов поповз на луг. Ми спробували стежити за ним. Луг був освітлений, як удень. Ракети спалахували й спалахували. Але ми не бачили Милтикбая. Де ж там німцям було помітити його? Ми чули тільки крик Кармен в лузі.

Потім кішка замовкла. Ракети все горіли. Коли загорілась одна, пайяскравіша, у бліндаж стрибнув Милтикбай. В одній руці він тримав Кармен, другою—кінець мотузка...

— Візьміть мишим Кармені! — сказав Милтикбай.

Ми взяли кішку.

— І це візьміть!

Він вийняв зза пазухи двох котенят: чорненьке і біленьке. Їм, видно, не хотілося залишати теплої пазухи й вони жалібно запищали.

— Мовчіть ви! — крикнув Милтикбай. — Не заважайте! Він взяв кінець мотузка й сіпнув його.

Тоді на місці, де тількищо лежала в лузі Кармен, почали рватись міни. Коли зірвалися міни, німці почали бити по куточку, де нікого не було, з гармат і кулеметів. Вони били, а ми засікали й засікали їхні вогневі точки, щоб зробити їм зворотний концерт.

— Добре! — промовив Милтикбай, коли цей концерт закінчився.

Він приліг в куточку окопа на соломці й заснув. А на грудях у нього лягли Кармен і двоє її котенят.

СУЗІР'Я

Холодним світлом горить наді мною й тобою Віз. Вище від нього в середині зоряного світу миготить Полярна Зірка. Послухайте, товариші, оповідання про перлину неба — сузір'я, що має назву Віз, і про людей, що живуть під її негасимим сяйвом.

Їх було сім на батареї — сім товаришів з різних народів: росіянин Арсен Беляєв, татарин Галій Юсупов, казах Додо Сакулєв, узбек Тимур Ішанкулов, білорус Михась Калиновський, українець Іван Головка і грузин Ладос Мосашвілі. Над ними переливалось небо, і кожен з них час від часу дивився на зорі, бо найбільша радість на фронті — дивитись на них і думати — може, в цю хвилину дивляться на них дружина твоя, доня, чи син...

— Я в дитинстві чув казку, — тихим, приємним голосом говорив узбек Ішанкулов, — що коли на небі загориться зірка, то народилась людина. Коли потухла — не стало людини. Але є зорі, що ніколи не гаснуть... Ці зорі...

Простягнувши в темноті руку, Ішанкулов хотів показати далекі, невмирущі зорі...

А в цей час десь далеко і високо в небі почувся гул моторів.

— Приготуватись! — крикнув Арсен Беляєв, що був командиром батареї.

— Є,— відповіли йому.

Гул наростав. З темряви ночі вирвались два повернуті вістря вниз клинки прожекторів. Вони, шукаючи, троповзли по небу, потім схрестились і впевнено, немов за руки взявшись, пішли в проходку небом.

І раптом в тому місці, де схрещувалось проміння прожекторів, як срібляста риба, вималювався хрестик літака. Це був німецький „Юнкерс“.

— Вогонь!—крикнув Беляєв.

Батарея ударила. Очі осліпило. Після того настала темнота. В п'ятьмі видно було тільки схрещене проміння прожекторів і сріблястий хижак, що намагався виплутатись з невода і то хилився крилом набік, то круто міняв висоту. Поперед нього, немов у небі хтось ударив кресалом, запалилось п'ять крапок — рівно стільки, скільки снарядів викинула в темноту батарея.

— Вогонь!—знову наказав Беляєв.

Знову п'ять пострілів на батареї. Весь розрахунок не одривав очей від неба. П'ять вогненних крапок виникли там, де був літак. Але раніше, ніж ці крапки з'явилися, літак клюнув носом і, вирвавшись із сплетіння променів прожекторів, провалився в п'ятьму.

— Падлюка!—вилаявся Беляєв.

— Собака!—вигукнув хтось в темноті.

Проміння прожекторів, як леза ножиць, розійшлися по небу, потім, як леза, і з'єдналися, піймавши ще раз в срібний невід рибку.

Літак був уже нижче. Він ішов до землі, немов спускався по одному з променів, він ішов на батарею, на шматочок землі, де сиділо сім чоловіка. Вили мотори літака. Дужче й дужче. Поперед літака, як вуса, схилились траси куль. Літак ішов до землі.

Батарея ударила йому в лоб. Герць. Останній герць. Або літак зараз знищить батарею, або батарея знищить його. Прожектори разом погасли.

І раптом на батареї почувся крик. Пронизливо завили й зірвалися з голосу мотори. В темноті на небі з'явилась вогняна хмара. Літак горів. Він клюнув носом і, весь в огні, летів до землі. Його підхопили промені прожекторів, і він падав в переможному їх світлі: „Дивіться, дивіться, яка це щука!“ Падав — важкий, незграбний, як коршак з одбитими крилами. Коли він вривався з розгону в землю, прогримів вибух — що на собі ніс, від того й загинув. Над полем встав стовп вогню і поволі припав до землі.

На батареї було тихо.

— Проклята блоха,— промовив Ішанкулов.— Куди йому стрибати до наших зір?! В казці сказано, що ніколи не потухне сузір'я, яке нагадує великий ківш, і ота зірка, кругом якої обертаються всі зорі. Ніколи не потухнуть зорі.

Простягнувши в темноті руку, Ішанкулов показав на блискучий Віз і Полярну Зірку.

І всі поглянули на спокійне нічне небо, де горіли Віз і Полярна Зірка. І всі відчули, що вічно горітимуть ці зорі, як вічна буде дружба між народами Радянського Союзу.

ЗАВЖДИ РАЗОМ

Ми зустрілися з капітаном Соломко на аеродромі. Було осіннє надвечір'я, час, коли дзвенить підкована легким морозом земля, коли далина стає чистою, близькою. До літака вже були підвішені бомби, штурман робив останні приготування у схожій на скафандр водолаза кабіні.

— Збираєтесь летіти?— запитав я капітана.

— Точно!— відповів Соломко.— Але до вильоту залишається ціла година. Сила часу.

Він оглянув аеродром, на якому то тут, то там сріблом виблискували літаки.

— Підемо на командний пункт,— запропонував капітан.— Радіо послухаємо, чи що!

Так ми опинились на командному пункті аеродрому, в неглибокій, але теплій і затишній землянці. В кутку мигало зелене вічко радіо, під стінами, на обрубках замість стільців, сиділи льотчики. Ми з капітаном знайшли їй собі місце, скрутили цигарки, запалили.

В землянці було тихо. В цій тиші вирізнялися палкі голоси дикторів, чоловіка й жінки, що по черзі читали останні вісті з фронту. Коли вони закінчили передачу, оркестр виконав кілька маршів. А ще за кілька хвилин диктор оголосив:

— Слухайте листи на фронт!

І раптом радіо затихло. Зник не тільки голос диктора, завмерли й шуми... Довгі хвилини в землянці панувала тиша.

Так само несподівано радіо знову ожило. М'який жіночий голос закінчував розпочату, певне, раніше фразу:

— Цього листа ми читали всією родиною. Я пишаюся тобою, пишається й Ірочка. Батько й мати плакали, слухаючи лист. Але це — сльози радості і щастя. Ми всі працюємо тут: я — в госпіталі, батько — на заводі. Ми — тут, ти — там, і проте ми завжди разом. Знищуй же їх заради нас, заради мене, Ірочки, знищуй заради щастя нашої прекрасної батьківщини!

Голос жінки затих. Щось промовляв диктор. Я не чув його слів. Капітан Соломко підхопився, ступнув до виходу і, на хвилину затуливши світло, зник у вузькому проході землянки.

Капітан ішов широкими кроками. Він зупинився тільки біля краю льотної площадки. Незвичайна блідість заливала його обличчя, він глибоко дихав, дивився в далину, немов намагався там щось побачити.

— Прекрасно! Чудесно! — майже задихаючись сказав, нарешті, Соломко. — Адже говорила моя дружина, моя Ольга! А Іра — моя дочка! Вона каже мені: знищуй їх, знищуй заради мене, дочки, заради прекрасної батьківщини. Говорить медсестра Ольга — моя дружина — на Уралі, а я тут. Так далеко, а проте завжди разом...

— Ні! — виструнчився і повернувся обличчям до аеродрому капітан Соломко. — Не будемо говорити про це. Це так само велично, як і вся наша велика війна. Прощай! Мені час. Заходь вночі — розповім про політ. О, сьогодні я матиму що розповісти!

Він рішучими енергійними кроками пішов до своєї машини, зайняв місце в кабіні. А ще за кілька хвилин з аеродрому одна по одній знялися машини, в голубому вечірньому повітрі дев'ятка літаків пошикувалася в бойовий порядок і взяла курс на захід.

Пізно вночі я зайшов до капітана Соломка. На його ліжку спав штурман Седих.

— А капітан де? — спитав я.

— Капітан? Невже ти не чув?! Дотягнув до аеродрому, але поранений в груди і ногу. Лежить у госпіталі, тут, поруч...

Так я потрапив до польового госпіталю. Начальник, військлікар II рангу Поляков дозволив мені посидіти в палаті, де лежав мій друг.

Капітан був непритомний. Дихав він тяжко, груди його підіймались високо. Медсестра — українка Наталочка — увесь час була біля пораненого, інколи давала йому води чи притуляла до його рота мундштук по-

душки з киснем, Часто до палати заходив військлікар Поляков, кидав погляд на пораненого, слухав його пульс.

Поволі минала ніч. У вікні, нарешті, засів світанок. І тоді в палаті пролунав голос:

— Ольго!— голосно і ясно вимовив капітан Соломко.

Я підхопився. Здрігнулася медсестра Наталочка. В палаті було тихо.

— Олю!— знову промовив капітан.— Рідна! Дорога! Люба моя! Ти тут?

При темнуватому світлі синьої лампочки було видно широко розплющені очі капітана. Він дивився на Наталочку.

— Олю!— шептав він.

— Я тут!— відповіла Наталочка.— Оля тут!

— Спасибі!— тихо промовив капітан.— Я знаю, що ти завжди зі мною. Ти просила мене сьогодні знищити їх заради тебе, Ірочки, аradi нашої прекрасної батьківщини. Я чую тебе, чую твій голос, голос батьківщини... Я зроблю все, що зможу...

— Спасибі!— зовсім тихо промовила і нахилилась над пораненим Наталочка.— Спасибі, рідний!

Вона поцілувала капітана в його високе чоло. На обличчі її блиснула сльоза. На прекрасному, блідому обличчі капітана з'явилась і розтала усмішка. В палаті запанувала тиша. Увійшов військлікар, узяв руку пораненого, подивився на годинник — вийшов з палати.

Слідом за ним, кинувши погляд на випростане тіло капітана, на постать медсестри біля голови хворого, вийшов і я.

Розвиднялося. Рожеве сяйво розіллалося в коридорі. Військлікар стояв біля вікна, дивився в далину...

— Неймовірні речі творяться довкола нас,— сказав він, побачивши мене.— Капітан Соломко літав учора, збив шість фашистських літаків. Поранений в груди, в ногу. Здається — кінець, загинула людина. Ну, чим я, лікар, можу в такому випадку допомогти?

— І ось я зараз не вірю своїм очам. В тілі цієї людини з'являються якісь нові сили. Він змагається з хворобою, перемагає її. Зараз я можу сказати напевне: він буде жити, знову літатиме на ворога. Яка величезна сила захована в нашій людині!..

Я мовчав. Військлікар шукав джерело життєвих сил капітана Соломко. А джерело це було зовсім близько: капітан умів любити — і любов подарувала йому життя.

ПОБУВАВ СОЛДАТ УДОМА

Іван Передерій ішов мляво, як стомлена людина. Хотілось прискорити кроки. Але відміряв за день три десятки кілометрів — дуже боліли, нили ноги. Нічого, він ітиме повільно, краще роздивиться рідну станицю. Два роки її не бачив. Подумайте — два роки!

Та коли б він і не хотів так іти, то те, що вставало перед його очима, примусило б його затримати кроки. Час ранній. Чому ж на пасовиську немає ні корівки, ні вівці? А де поділись довгі стайні на кучугурі біля лиману? Невже розібрали? Та кому, на чорта кому потрібен продутий вітрами і посічений мишами саман? Він навіть звернув з шляху і постояв на місці, де були стайні. Ями від вибухів. Послухайте, стаєнь ніхто не розбирав, їх висадили в повітря! Тут були закладені міни, і саман розсипався на порох!

Передерій зупинився на уламках і довго стояв, витягнувши вперед голову, що все смикалась і смикалась. Тепер йому гаразд було видно рідну станицю. Он там над насипом стояв елеватор. Де ж він? Вулиця, рівна як стріла, вулиця, що тягнулась до Залимання, — де вона? А церква? Почекайте, де ж церква?

Іван Передерій побіг далі. Колючки чіплялись за його шинель. На знайомій, такій знайомій стежці він двічі спіткнувся. Вечірній вітер з лиману ударив йому в груди, і Іванові здавалось, що навіть вітер намагається його зупинити.

Ні, ніщо його не зупинить. Швидше, швидше, ще десять кроків, ще десять. В крайній хаті живе сват його Вернигора. Ліва рука у свата висохла з дитинства. Мабуть, дома він, не в армії. Перекурити з ним, розпитати, що сталося.

Сват Степан стояв біля перелазу. Той же сват Степан, Стьопа, з яким вони гуляли на досвітках, з яким ходили женихатися до дівчат на залиманські хутори. Ану, чи пізнає його сват, якими словами зустріне? „Здоров, свате“, — скаже, чи „добрий вечір, Ванюша“. Такий же сват, як і був. Хіба що схуд трохи, змарнів.

Але сват змінився. Він дивився холодними очима на степ, що примеркав у багряному світлі, на лиман, на руїни стайні. Потім Степан Вернигора перевів погляд і дивними, немов незрячими очима поглянув на солдата, що в шинелі і вицвілій пілотці наближався шляхом.

„Та чи мій це сват? — подумав Іван Передерій. — А може що трапилось? Може, з жінкою моєю, Марусею,

посварився? Ну, поглянь, поглянь, сваток! Це ж я, солдат з фронту, хочу дома побувати“.

Іван Передерій наблизився до Степана і частіше, ніж звичайно, почав смикати головою. Сват знову поглянув на нього, зітхнув, махнув здорово головою і поволі пішов до хати.

„А може це після контузії мені ввижається? — подумав Передерій. Він схопився за голову. — Може, це сон, примара?“

Але голова все смикалась. Сонце здригнулось крайком, немов би прощалось з землею, і сховалось за хуторами. З лиману повіяв холодний вітер.

„Ні, — зрозумів Іван Передерій. — Це не сон і не примара. Що ж це таке?“

Він думав про це весь час, поки крокував вулицею станиці. Зустрічались люди, яких він колись знав: кума Текля, сваха Гарбузиха, дід пасічник, Касьян Непомнящий. Він пізнавав їх і ждав, що вони його пізнають. Та ні. Вони його не пізнавали. Вони вклонялись йому, як і в усіх станицях, через які він проходив, говорили тепло, співчуваючи: „здраслуй, солдатику“, та й минали. А проминувши, зупинялись, дивились йому вслід — та й ішли далі. А на майдані серед станиці стояли вісім обгорілих комбайнів. На цих комбайнах колись працював Передерій. Тепер вони стояли обгорілі, мертві. А в школі, де він учився, були вибиті всі вікна, і в класних кімнатах гуляв вітер.

„Зараз це кінчиться. Зараз все зрозумію! — зрадів Передерій, загледівши рідну хату. — Он біля воріт синок мій Мишко бавиться“.

Він не помилився: біля воріт вовтузився над колесом від німецької машини синок його Мишко. Коли йшов з дому батько, було хлопчикові шість років, а тепер вісім.

— Мишко! — крикнув Передерій.

Хлопець підняв голову, подивився на батька і раптом крикнув — нестримно і довго, якимось по-дитячому:

— Тату! Та-точку!

Але він не кинувся до батька. Відступив на крок, другий і метнувся на леваду — зі всіх ніг. Залопотіли по стежці босі ніжки, і стало тихо.

У цій тиші Іван Передерій і зайшов до двору. Зупинись, солдате! Ти знаєш, куди побіг синок? За левадою на городі, видно, працює дружина Маруся. Зараз вони повернуться вдвох. Кріпись, солдатська душа! Закурити

хіба? Ну, чого, чого не слухаються холодні ці пальці? Минуло багато, дуже багато хвилин, поки на стежці з'явилась Марія. Ішла вона тихо, немов боялася побачити, що сталося. Підійшла, зупинилась.

— Ваню!

— Ма - а - а... — надовго розтягнув контужений солдат улюблене слово. — Ма - а - а - руся!

Тоді вона кинулась уперед, притулилась до солдата. І він не міг зрозуміти, чи то по щоках його течуть марусини сльози, чи плаче сам він, солдат.

Уже пізніше, коли зайшли до хати і коли, обмивши порох з чола і рук, сів Іван Передерій в кутку під іконами, він розповів, дуже хвилюючись і від того заїкаючись і смикаючи головою:

— Ти, Марусю, не горюй! Контузія — це мине. Тільки побувати дома, оклигати. Поранили мене під Кримською. Спочатку нічого не говорив. А потім у Баку в госпіталі полікували, тепер, бачиш, почина - а - а...

Маруся ходила по хаті, ставила на стіл закуску, послала Мишка на сусідній куток дістати пляшку самогонки, торкнулась рукою ордена на грудях чоловіка. Та все вона дивилась і дивилась на свого Івана. І поглянувши, одводила очі.

„Що, що вона думає?“ — здригався він.

Ця думка не залишала його цілий вечір. Далі все було простіше — по Іванієській покотилась уже чутка що прийшов Іван Передерій на побивку. Люди заходили до хати, обнімали й цілували гостя. Прийшов, обняв Івана сват Степан Вернигора, прийшла сваха Гарбузиха, кума Текля, дід Касьян. Диви, як змінився Іван. Увік би не пізнати. Що тільки та війна робить. З правління колгоспу прислали риби, сули, кошель винограду, балон молодого вина. Сіли, випили, закусили. Іван коротко розказав, що всіх цікавило, — багато він не зміг говорити.

— Б'ють наші німця і по спині й по голові. Він поки огризається, але діла в нього не буде. Я за Кримською колись сім раз в атаку на висотку ходив, надивився. Сам він дохлий, тільки дряпається, як паршива кішка.

А потім жінки заспівали, витираючи хустками вологі очі, старовинну пісню про солдатську долю:

Їхали солдати,
со служби домої,
на плечах погони,
на грудях хрести.

І сам Іван просльозився, слухаючи цю сумну, схожу на стогін осіннього вітру, мелодію.

Потім гості пішли. Було вже пізно. Мишко спав на печі, Іван з дружиною залишилися вдвох.

Маруся погасила зроблений із стріляної гільзи каганець, зняла ковдри з вікон. Місячне світло лилось знадвору. На долівці високо була постелена перина, лежали подушки й ковдри.

— Ну, от ми й самі,— сказала Маруся.

Сіли на перині. Поруч. Він відчував близько її тіло, тіло рідної Марусі, з якою прожив до війни сім років, з якою виробили в колгоспі тисячі днів, з якою будував цю теплу хату, до якої так звик.

Але в цій Марусі було щось, чого раніше в ній він не помічав. Втома, сумнів. А може,—він аж здригнувся,— може, зрада?

— Сьогодні в мене все, як сон,— задихаючись, промовив Іван Передерій.

— У мене завжди, як сон,— відповіла вона.

— А що?— ухопився Іван за це промовлене нею слово.— Со-о-он? Що як сон?

Вона довго думала до того, як відповіла, а потім заговорила, непорушно сидячи в потоці місячного світла, немов пливла річкою і боялась ворухнутися, щоб не збитись з течії.

— Все як сон, Ваню,— сказала Марія.— Як жили ми колись. Як любили одне одного.

Вона передихнула, подивилась на вікно, на гілку, що тремтіла біля шибки, і продовжувала:

— Коли б ти знав, Іване, що трапилось, коли ти пішов! Ти пішов, і так мені стало, немов сонце згасло. А найстрашніше почалось, коли налетіли вони. Худоба була—забрали. Твої комбайни спалили, хліб пограбували, все з скринь повитягали. І німці, і румуни—всі вони однакові. Ти йшов—я ручаї пролила сліз, а тоді полились вони рікою. Кинулась би з Мишком в Кубань, так одна думка: „Десь же мій Іван б'ється? І інші з ним. Невже вони припустять, щоб ми пропали?“

Іванові стало трохи легше. Рівніше забилося серце. І голова притихла, сіпалась менше.

— А як люди в станиці?— запитав він.

— Як я, так і всі люди,— відповіла Марія.— Один собака—Таранець—знайшовся, старостою його німці

зробили. А то всі однакові. Бабу Карпушку і її діда пам'ятаєш?

— Пам'ятаю.

— Убили їх. І обох дівчат. А бабу Лисенчиху?

— Пам'ятаю.

— Убили. Її, і вдову Галушка, і разом з нею трьох маленьких дітей. За лиманом, у пісках скільки то людей закопано.

— Так скрізь, Марусю. В усіх станицях.

— Що ж буде?— запитала, круто повернувши голову до Івана, Марія.

— Як що?— не зрозумів він її.

— Хто з ними розплатиться? І за Кубань, і за Тамань, так, щоб їхні правнуки пам'ятали. Вони ж і тебе калікою зробили. І ти що, як каліка, сидіти тепер будеш?

Вона сиділа зовсім близько від нього. Він бачив перед собою її запалені очі, темні від рум'янців щоки. І кучерики на висках, і закушену губу. Ну, все так само, як стояли вони колись у вишневому саду над Кубанню, коли він присягався любити її вічно, а вона сказала: „Дивись же, Ваню, така в мене кубанська кров. Не забуду нічого повік“.

— Марусю! — крикнув він. — Та нічого ж, нічого...

— Як нічого? Каліка!— задихаючись, стогнала вона. — Хоч би руку або ногу відірвало. Нехай би обидві руки й ноги. Аби голос твій залишився. А яка б я горда була. А то руки й ноги здорові, а за украдений голос нікому заплатити. Нещасна я!

Вона впала на перину і гірко, нестримно ридала.

Іван Передерій тоді схопився на ноги. Він стояв, високий і стрункий, немов не було останніх семи років. Він почував, що серце його починає битись, як колись. Він відчував, що те, що трапилось за останній час — і висотка за Кримською, і сім атак, і німець, що дряпається, як кішка, і зруйновані стайні, — все це схоже на сон, але це не сон, а страшна правда. Він зрозумів, що ще одно невеличке зусилля — і зникнуть рештки сну.

— Марусю! — крикнув він. І немов здалеку почув свій украдений голос. — Не каліка, не каліка я, Марусю! Ось послухай тільки.

— Говори, говори, Ваню, — зрозуміла й вона всю урочистість цієї нічної хвилини.

— Ось що, Марусю, — говорив Іван знайденим своїм голосом. — Спасибі тобі за всі слова. Сказав мені лікар

у Баку: „Не турбуйся, все мине. Побачиш рідну хату, стане на місце серце, заговориш“. Який розумний лікар! От я й заговорив, Марусю! І говоритиму. І не сидітиму вдома. Побував удома, побачив — знову туди, на фронт. І знайду його, проклятого, хоч би він на дно моря сховався. За все, за все одплачу!

Тоді Маруся ступила вперед, міцно обняла і поцілувала Івана. Побував солдат Іван Передерій в рідній станиці.

БЛАКИТНА КАХЛЯ

Є в мене друг Остап. Війна дошкульно подряпала цю людину: колись темне волосся на його голові посивіло, глибокий шрам перерізав чоло. А в бою над Дніпром Остап втратив ліву руку.

— От і кінець,— сказав він, прощаючись зі мною в польовому госпіталі.— Тепер—до Києва. Не думав, що доведеться безруким повертатись. Та так судила доля. Поїду старості ждати. Будеш у Києві, заходь до мене, друже.

Я пообіцяв Остапові навідатись. А там незабаром попав до Києва. Знайшов я свого друга на околиці. Він жив біля Голосієва. Хатинка на троє вікон, яблуні круг неї, кілька вуликів під кущами бузку...

Ми просиділи весь вечір в тихій хатині. В розчинені вікна вливались весняні пахощі. Мені випадала удосвіта дорога на фронт і, як водиться в такому випадку, я пильно оглядав хатину, придивлявся до її деталей, щоб потім колись у вечерову годину на фронті з насолодою все це пригадати.

Раптом в око мені впала блакитна кахля. Вона була вроблена, як камінь в обручку, в стіну нової, побіленої вапном печі. Шматочок блакитної емалі на білій стіні дуже здивував мене.

— Чому тут ця кахля?— запитав я.— Все в тебе нове— хатина, піч. А ця кахля якась дивна, далека, як згадка з минулого.

— Ти не помилився, мій друже!— відповів Остап.— Ця кахля і є згадка з минулого.

І в цей принадний, теплий весняний вечір Остап розповів мені, як блакитна кахля попала до його хатини.

— Ти пам'ятаєш, звичайно,— говорив він,— старий наш Хрещатик. Тоді ти мусиш пам'ятати і будинок-ве-

летень, що немов вітрило височів над Хрещатиком на Інститутській вулиці. В цьому будинку на одному з поверхів була кімнатка з балконом, звідки відкривався чарівний краєвид на луги Полтавщини, Дніпро, Лавру, зелені Липки. Був я тоді ще молодий, любив рідний Київ і дівчизу, що жила в кімнатці на Інститутській. Ніч, місяць викочується зза Дніпра, солов'ї нестямно б'ють в садках і парках, Лена... так звали її — дівчину моєї молодості. Ніколи в житті вже не повториться моя молодість, і нікого в житті не любив я так, як Лену.

На довгу хвилину увірвалась розмова. Остап спритно однією рукою зробив цигарку. По хаті закрутився кілечками пахучий димок.

— Що сталося по тому, — продовжував Остап, — розповідати довго. Та й чи варто? Багато проминуло за ці роки. Жили, боролись, працювали. І я, як всі. І, як всі, Лена. Потім почалась війна. І завжди, чи до війни, чи в час її, коли було важко, кожен з нас звертався до минулого, до молодості й любові. Були в нас і молодість і любов — значить, не марно минули роки, значить, не марно ми жили й боролись.

Знову замовк Остап, немов повертався обличчям до молодості своєї. І потім заговорив поволі, важко дихаючи:

— Так мріяв я, коли після трьох років фронту повертався до Києва. Скільки то разів мріяв я про Київ — в снігах під Москвою, в плавнях на Кубані, серед сірих скель біля Керчі. Весь час я бачив перед собою рідне місто Київ, дівчину Лену, святу київську землю. Я мріяв про це і, нарешті, опинився на розі Хрещатика та Інститутської вулиці. Ні, я хотів би бути на розі. Але тут рогу не було. Де колись були Хрещатик і Інститутська, там я побачив купу руїн, обгоріле каміння, потрощені страшним вибухом залізні каркаси, порох та пожарище. І я — людина в сірій солдатській шинелі, людина, у якої було відтято біля самого серця руку, довго стояв на купі каміння, що засипало вулиці. Я дихав, але мені не вистачало повітря, я дивився, але морок застилав усе навколо. Я шукав очима будинок на Інститутській, що, мов вітрило, височів над Хрещатиком, з балконів якого видно було луги Полтавщини, емаль Дніпра, квітник Липок, — і не знайшов цього будинку. Як оголена щогла, на місці, де колись він стояв, сірів потворний кістяк

однієї тільки стіни. Я почав стрибати з каменя на камінь. Немає будинку, але ж є місце, де він стояв. Як у вірші Валерія Брюсова:

Но было нам в тот день не до земных красот,
Спешили в Киев мы, разграбленный, пустынный,
Чтоб лобызгать хоть прах от церкви Десятинной,
Чтоб плакать на камнях от Золотых Ворот.

Я продирався до місця, де стояв будинок, і сльози хотілись з моїх очей. З Дніпра віяв холодний вітер. Важкі хмари наповзали на небо...

Остап замовк, немов не було в нього сил переказати всю свою муку. Він мовчав довго, потім підняв голову, заговорив знову. Я не пізнав його голосу — він звучав тепер як струна.

— Я ішов,— говорив Остап,— і раптом кинувся вперед. Я кинувся, хоч поранив собі руки й ноги, бо серед каміння, серед пороху й вугілля побачив оцю блакитну кахлю. З далекого минулого, як блискавиця, виринула кімнатка на Інститутській, картини на стіні, гаптовані червоною й чорною заповлоччю рушники над ними, а в куточку кімнати привітна, складена з блакитних кахель, пічка. Пригадалось, як взимку ми з Леною сиділи біля цієї пічки. Вітер стогнав за рогом будинку-велетня, я слухав пісню вітру і дивився в очі Лени. Маленької, тоненької, як лозинка, Лени. Дівчини з блакитними очима. Пригадавши все це, я схопив у руки блакитну кахлю, підніс її до пересохлих уст, а потім сховав під шинель біля серця і, мов скарб, проніс її вулицями спустошеного німцями Києва. Віяв холодний вітер з Дніпра, наповзали й наповзали хмари. Боліло все тіло, нила одрізана рука. Але краплинка тепла, краплинка молодості й щастя була зі мною. Блакитна кахля, молодість моя...

Обірвалось оповідання Остапа. Він сидів стомлений, хворий. Темніло. Останній промінь заглянув до хати й торкнувся блакитної кахлі. Заіскрилась, заграла півтонами емаль.

— А це що?— запитав я Остапа, помітивши іржаву якусь пляму на блакитній кахлі. Здавалось, що об кахлю вдарилась крапля і збігла сльозинкою униз.— Що це, Остапе? Це похоже на кров.

— Не знаю,— відповів Остап.— Лени в живих немає. Вона не розкаже ніколи, як помирала.

Стемніло...

ОСКОЛКИ НА ЛУЗІ

Евакогоспіталь стояв у маленькому місті, недалеко від фронту. Щодня на це місто налітали німецькі літаки. Тоді на заводі починав волати гудок. Поранені виходили з палат, ховалися в щілини, дивились, як у голубому небі виникають димки розривів, слухали, як виють бомби, радісно кричали, коли до землі валився ворожий літак.

А взагалі поранені сумували. Фронт близько, а вони прикуті до ліжок, на них госпітальні халати. Боляче було, що марно минають дні, що не дають вони користі фронтові.

І от одного дня група поранених прийшла до начальника госпіталю майора Сандлера.

— Дозвольте нам працювати, товаришу майоре.

— А що надумали?

— Тількищо зійшов сніг. За містом очистились луги. Там лежить багато осколків. Хороша сталь. Зараз саме її зібрати — кожен шматочок так потрібен країні. А не зберемо тепер — заростуть вони травою, засмокче їх земля. Навіки пропали осколки. Дозвольте йти на роботу.

Сандлер дозволив пораненим працювати в лузі. Люди в білих, голубих, малинових халатах, засукавши довгі рукава, брели в лугах, де спалахували, як дитячі очі, перші весняні квіти. У них були поранені руки, ноги, кожного з них війна поранила в саме серце. Все ж повільно, тамуючи біль, йшли вони в лузі, часто зупинялись і схилялись до пахучої землі, щоб зібрати те, що могло зникнути з часом, — осколки війни.

ДИТЯЧА ДУША

Вересень 1941 року в Києві. Тоді починав я писати ці короткі нотатки. Я не знав, що напишу далі, коли, хто прочитає написане. Друкарка ж не знала, що роби-

тиму, коли я закінчу диктувати. Друкарка сказала мені по щирості:

— Нікуди не можу втекти. У дочки моєї (їй сім років) запалення легенів. Запалення закінчується, але ускладнення на очі. Лікар дав дівчинці примочку для очей. На пляшечці — череп і кості. Так вона мені й каже: „Ти, мамо, не плач. І примочки мені до очей не клади. Сховай пляшечку. Коли нам буде дуже-дуже важко, ми цю примочку вип'ємо“

У місті Пирятині до нас підійшла дівчинка. Років 13 — 14. Чорнявенька, красуня.

— Візьміть нас з мамою, дядю!

— А вам куди?

— Нам однаково. Аби з вами, на схід.

Сліпий хлопчик у Харкові, в будинку сліпих, бідкався:

— Який я нещасний, дядю. Всі бачать, а я не бачу, як німецькі літаки падають. Розкажіть мені, як вони падають.

На станції Карповській десь над Доном сиділа мати. Дитина на руках. Сльози на очах матері. Дитина тягнула без кінця, безнадійно:

— Та-ту! Та-а-ату!

І цей незвичайний для дитини крик, звернений до батька на фронті, був страхітливий.

У Сталінграді:

— Чого ти плачеш, Ваню?

— Грались ми в червоних і німців. Вони мене Гітлером призначають. А я не хочу. Не хочу... Пальці покусаю, а не буду.

Там же, в Сталінграді. Дівчинка Віра Павлова (Ілекська вул., буд. 11) жваво казала:

— Петро Великий. Чому Великий? Тому, що він вів уперті бої на всіх напрямках.

Увечері Віра виходила на вулицю, на мороз. Довго стояла там, не ворушилась.

— Ти замерзнеш, Віро. Йди бо до хати!

— Ні, ще капельку постою. Я пробую, чи одморозу ніс. Коли одморозу, то й усі німці померзнуть. Дядю, погляньте, правда, у мене ніс мерзлий?

— Мамо, спати хочу!

— Лягай, дитинко!

— Мамо! Коли вночі прийде тривога, скажи, що я сплю.

ОД ЩИРОГО СЕРЦЯ

„Чую я — зенітки б'ють. Ну, ми зараз з дочкою на балкон. Бачимо, він, як щука, в хмарках ширяє. А зенітки: „бах-бах... бух-бух“. І раптом він на хвильку завмер, зупинився на місці, вогонь і дим, та й полетів, полетів до землі. Так повірите, товариші, мені зробилось тоді, як на іменини“

ЦЕ — НЕ АБІССІНІЯ

Плавні на лівому березі за Хортицею. Скільки верб — страхіття. Вербни старі, дуплясті. Пісочок, рівчаки, комиш. У комишах зенітки причаїлись.

„Німців уже збивали. А то почули про італійців. Цікаво було — а ці які? Діждались. Бачимо — летить халепа, такої ми ще не бачили. Ну, раз-раз, він і пікнув до землі. Отам у болоті лежить. Підіть погляньте. Капрони. А італієць у кущах сидить. Дрижить, як у лихоманці. Просто хоч валеріанкою його напувай. Та й справді — козацький луг, верби та комиші. Це тобі — не Абіссинія“.

ПАСТУШКИ

„Ми самі пастушки, з Баришполя, може чули. Дядю, дядю, які в нас лошата були! Що тільки вони виробляли в травах. Хвилинку, бувало, не доглянеш, так усе витолочать, клятні лошата. А іржали як! Ми кожного по голосу знали. Ось у Стьопа лошак був „Турок“. Так навіть сміятись умів. А вони налетіли, бомби кинули, пропали наші лошата. От і йдемо тепер“

АВТОМАТИЧНІ КОНОПЛІ

„Були в нас за селом коноплі. Посіяли ми їх в придолинку. Земля, як золото. Ростуть коноплі і ростуть. Просто жене їх. І плоскінь, і матірка. Яке то полотно було бі!“

Коли ж то німці потикаються і потикаються до нашого села. Тоді наші коноплі і вславились. Тільки німці до села, а з конопель наші автоматчики б'ють. Німці сунуть, а автоматчики не здаються. Набили з тих конопель повну долину німців. От які то автоматичні коноплі“.

СМАЖЕНІ КАРАСІ

В Краснограді 14 вересня 1941 року. Спека. Сірі від пороху акації. Димок в напрямку Перещепина, димить і на Полтаву. А в ресторанчику на площі частують усіх смаженими карасями. І на базарі, і на вулицях — скрізь смажені карасі.

„Уже три дні їмо їх. Питаєте — чому? А ото вночі німець літав, сватається, сучий син, до України, на станцію, видно, цілився. В станцію не влучив, а попав у став. Аж три бомби. Карася, карася наглушив. Три дні їмо, і продаємо, і коли охота, то й так беріть, бо однаково не можемо кінчити. Знаєте, які то були у нас в Краснодарі карасі? Як бичі! Ну, почекайте, вилізуть колись боком німцям оці карасі“.

ЧЕМПІОН ЄВРОПИ

В авіачастині зустрів я лейтенанта Валентина Букрицького.

— Чемпіон Європи, — сказали про нього.

Потім сам Валя розповів: перед війною в Софії були європейські змагання з плавби. На перше місце п'ялися італієць Марокко і німець Кох. Валентин їх переміг, одержав золоту медаль і звання чемпіона Європи з плавби.

— Били ми німців і італійців в Софії, — закінчив своє слово Букрицький, — дістанеться їм і тепер.

БУРЕВІСНИК

Серед міста Кувшинова, що в Калінінській області, за зеленим парканом двоповерховий будинок. Кругом все розтерзано бомбами. А будинок цей уцілів. На причілку його напис:

„Тут рр. 1897 — 1898 жив у свого друга хіміка Вікторова великий пролетарський письменник О. М. Горький“.

В час війни в будинку організували пункт харчування. Ішли через Кувшиново на фронт бійці, заправлялись на пункті, грілись і далі рушали в Селіжарські ліси.

Іноді бійці залишалися на пункті ночувати. Зима була люта, а попереду — ліс несходимий. Не встигнеш пройти завидна — ночуй. Тоді приходила на цей пункт дівчинка, місцева комсомолка, дочка старої телефоністки — Ліда Білякова. Справді білява, рожевощока.

— У цьому будинку жив колись письменник Горький, — говорила вона. — І тоді була зима, холодна, люта. А він писав у довгі ночі. Ось я зараз вам прочитаю.

На вулиці — мороз, холодно. Віє вітер в димарі. А білява дівчина Ліда читала:

— Над сединою рівниною моря...

І здавалось нам у ці хвилини, що на порозі кімнати стоїть Олексій Максимович, дивиться на нас теплими очима і промовляє:

— Буря! Скоро буде буря!

РІДНА ХАТА

Фрося Загуба не думала воювати. Коли до Новоросійська наблизився фронт, її умовляли виїхати з міста. Вона стояла, низенька, сухорлява, махала червоними від прання руками й казала:

— Ну, куди, куди я поїду? Синок у мене маленький. На руках з ним хіба далеко заїдеш?

Бій почався в самому місті. Лінія фронту пройшла через двір заводу, на якому раніше працювала Фрося. Їй знову запропонували виїхати.

— А тепер я й поготів нікуди не поїду, — одказала вона. — Куди йти, коли він уже вдерся в мою хату і хоче вбити мою дитинку?

Червоноармійці прорубали стіну Фросиної квартири, зробили амбразуру й поставили там кулемет. Вона щиро раділа, коли кулемет стріляв.

— Хата моя їм потрібна. Так нехай одержують прокляті. А ну, дайте, дайте, я хоч одним оком погляну на двір.

Так вони й жили. В одному куточку кімнати — червоноармійці, в другому — мати з синком. Фрося готувала червоноармійцям чай, доглядала мале. Ніч, обложене місто, а вона сидить над дитинкою, співає: „Ой, люлі-люлі“.

Снаряд вцілив прямо в будинок. Вбило синопка. Тяжко поранило Фросю. Поклали її на ноші, привезли до госпіталю. Коли закінчилось лікування, вона сказала головному лікареві:

— Куди мене послати? Як то куди? Туди, куди й усіх.

Так вона попала до Червоної Армії. Я бачив її на „Малій землі“, на клаптику землі, де під самим серцем Новоросійська протягом багатьох місяців тримались, боролись і перемагали наші бійці. Пізніше я бачив її на восьмому кілометрі за містом. Вона дивилась вперед на Новоросійськ.

— Нічого! Скоро, скоро ми будемо дома!

НЕБІЖ ПОЕТА

— То як ви їх, товаришу старший сержанте, побрили? — запитав хтось, лежачи на спині над лиманом.

— А так, просто, — м'яким голосом відповів той, кого називали старшим сержантом. — На висотці за Кримською їх було 52. Ми потім навмисне перерахували. Поділив я своїх людей на три частини. Дві групи — з боків, одна — в лоб. Жоден німець не втік.

— І висотки не віддали?

— А як же інакше?

— Скільки ж літаків вранці з'явилося над вами на висотці?

— Кажуть, 170. Хіба порахуєш?

— А вас скільки було?

— Вісімнадцять.

— Шкода! — сказав тоді той, що лежав на спині. — Шкода, кажу, що дядька вашого в живих немає. Щоб живий був, неодмінно про це написав би...

І розмова обірвалася.

— Про якого вашого дядька й вірші говорилося тут? — запитав я старшого сержанта, коли ми залишились удвох.

— Це він говорив про мого дядька, осетинського поета Коста Хетагурова, — відповів старший сержант.

— Ваш дядько — Коста Хетагуров?

— Так.

— А ваше ім'я й прізвище?

— Також Коста Хетагуров, — відповів і тихо засміявся старший сержант.

І небіж великого осетинського поета Коста Хетагурова, Коста Ільч Хетагуров пішов темної ночі слідом за товаришами своїми понад лиманом, щоб мститись за рідний край і за осквернену пам'ять свого дядька.

НА КОЗАЦЬКІЙ РАДІ

Чотири козаки прийшли одразу: один — високий, за-
смаглий, старий, а з ним — трійко веселих бравих юнаків.

— Я єсть козак Йосип Брут з хутора Калініна під Кра-
снодаром, — відрекомендувався по-військовому старий,
приклавши руку до смушкової шапки. — Від роду п'ятде-
сят, але на здоров'я не обижаюсь. А це зі мною синки —
Федір і Володя, і небіж Микола. Приймайте до армії!

Так разом і лишились вони в одному підрозділі. Ста-
рий працював як стайничий, а сини і небіж — як зв'язківці.

Трапилось, що підкачав небіж Микола. Треба було
в час бою забезпечити зв'язок, а він цього й не зробив.
Тоді наказав Йосип Брут збиратись їм на козацьку раду.

Зібрались вони в порожній хаті на околиці станиці.
Перші прийшли Микола, Федір і Володимир. Потім ву-
лицею станиці тихо пройшов і зупинився на порозі хати
Йосип Брут. Ставши на дверях, він кінчиком нагайки
полоскотав свій чобіт і промовив:

— Так що, Миколо! Хоч нагайки спробувати? Та що
нагайка? Мені, старому, через тебе сором. Батьки наші
як билися з німцями? А що мені робити?

— Дядьку! — піднявся з соломки і блідий стояв серед
хати Микола Брут. — Не буде цього ніколи.

— Дивись! — сказав Йосип Брут і пішов назад вули-
цею станиці.

За кілька днів командир підрозділу говорив старому:

— Ну й небіж у тебе! Снаряди рвуться, міни кругом,
а він хоч би що... повзе й жодної на них уваги, обриви
лагодить. Молодець!

Йосип Брут крутив козацького вуса і на обличчі
його блукала хороша посмішка.

КРЕВНІ БРАТИ

Тяжко був поранений червоноармієць-вірменин Ару-
тюнян. Прийшов до пам'яті, весь в крові.

— Арутюнян! — наказав командир. — Лягай на ноші,
і на медпункт.

— На ноші? — навіть здивувався Арутюнян. — На но-
шах тільки мертвих носять.

Він пішов на медпункт пішки. Помітивши по дорозі
в канавці пораненого в обидві ноги українця з Канева
Остапа Гайдая, він взяв його на плечі, добрався до мед-
пункту, здав себе й пораненого.

— Диви,— сказав він, поглянувши на свої руки,— який випадок. Твоя кров змішалася з моєю. Тепер ми — кривні брати.

— І в нас є такий звичай,— відповів Гайдай.— Згода! Будемо кривними братами.

ВОЛОДЯ - ПРИПИСНИК

„Дивимось, летить над лісом Володя-приписник. Так ми У-2 прозивали, бо він до всіх частин приписаний: кому — махорочки, кому листи — все привезе. Дивимось, летить Володя. Ми руками, шапками махаємо: „Не сідай, мовляв, не сідай“. Та хіба звідти почувеш — покрутився він, покрутився, і сів на лощинці.

— Щасливий ти,— сказав тоді наш командир пілотові, що прилетів на цьому примусі.— На цій лощинці, де ти сів, міна на міні.

— Диви,— відповідає пілот.— Хіба ж я знав!

І, залишивши нам пошту, збирається летіти далі.

— Ні, почекай,— каже командир.— Спочатку ми цю лощинку розмінуємо. А то ти можеш полетіти просто до хмар.

І зняли ми, щоб літак Данила Черкасова міг піднятися з лощинки цієї, 123 міни. Покрутився Володя над ліском, крильцями тріпонував, і полетів далі“.

ЗОРЯНИЙ ШЛЯХ

10 серпня 1942 року сиділи ми ввечері у майора Дедова-Дзедушинського. Зайшла розмова про мрії й поривання людські. Висловився стрілець-радист Громико.

— Що я люблю? Літати люблю. А крім того — зорі. І багато їх знаю. Де Віз, де Чепіги, де Волосожар, чи Чумацький Шлях. Коли війна закінчиться, куплю книгу, астрономією вона називається. Ще трубу заведу, телескоп. Буду дивитись на зорі, вивчати зоряні шляхи. Подумайте тільки, як цікаво прокласти шлях до зорі.

Над нами висіло всипане самоцвітами небо. Тихо було на аеродромі.

Вранці екіпаж Громико полетів на завдання. Довго їх ждали — не діждались. Увечері на КП прийшла телеграма: „Літак зробив вимушену посадку біля Р. Штурман і пілот живі. Стрілець-радист Громико згорів“.

Над нами висіло всипане зорями небо. Тихо було на аеродромі.

СМЕРТЬ СОЛДАТА

На снігу дотлівали вогники вечірньої пожежі. Поранений був тяжко й помирав солдат.

— Може, тобі холодно? — запитав Методій.

— Ні, — відповів солдат Степан Трошка. — Мені тепер не холодно.

Методій подивився на Степана, вийняв з кишені нікельову коробочку спід шприца, насипану тютюнцем.

— Почекай, — промовив Степан. — У мене є кращий. Вийми у мене з шинелі кисет.

Методій обережно вийняв кисет. Степан взяв його в руку й любовно затримав у пальцях.

— Ех, кисет, — сказав, нарешті, він. — Поглянь тільки. Як троянда!

Червоного шовку, розшитий жовтим бісером і обкантований зеленим шнуром кисет справді нагадував дивну троянду. Здавалось, що бліда, вирізьблена з мармуру рука Степана тримає на також білому фоні снігів чарівну квітку. Замилувавшись кисетом, забув Степан, що Методій хоче палити.

— Ти ось що, — промовив, нарешті, він. — Кисет цей візьми собі, зовсім.

— Навіщо ти це?

— Візьми, — черство й суворо сказав Степан. — Кури на здоров'я.

Методій узяв кисет. Узяв і не посмів закурити з нього в цю хвилину.

— Є у мене ще ніжик складаний, — важко зітхнувши, продовжував солдат. — Хороший ніжик. Сталь „три кільця“. Так ти і ніжик собі візьми. Він тобі знадобиться.

— Степане! Покинь, покинь, кажу!

— А я й покинув, — одказав Степан. — Є ще в мене гвинтівка. Але вона... до останнього подиху.

Він торкнувся рукою дулової частини своєї гвинтівки.

— 548329, — прошепотів він.

— Ти про що? — здригнувся Методій, поглянувши в очі Степанові.

— Це я про гвинтівку, — відповів Степан. І зіниці в його очах стали маленькі, немов проколоти голкою.

— Степане!

Солдат нічого не відповів. Рука його проповзла, чіпляючись пальцями, в снігу. І завмерла. Біла рука.

ЛЮДИНА В ХАЛАТІ

Лікарка евакогоспіталю Ірина Коган розповідала мені:

— Коли німці рвались до Сочі, стояв наш госпіталь у Гаграх. Фронт близько, біля Індюка, поранених везуть і везуть.

— І от якось увечері до нас приходить людина. Не до начальника госпіталю, чи його заступника, а просто в хірургічний відділ. Маленький такий чоловік, посмішка до його обличчя, здається, навіки приліплена, зачіска на голові рівна, повненький, з ніжки на ніжку переступає.

— Я, каже, лікар-хірург з другого госпіталю. На станції ми тут стоїмо. Може виїдемо сьогодні, а може через тиждень. А у вас поранених багато. Давайте халат і підемо в операційну. Тільки одну мені послугу зробіть: пошліть зв'язківця на станцію, пехай він пильнує, щоб мій ешелон не пішов...

І лікар-хірург Михайло Дмитрович Горбенко пішов у хірургічний відділ нашого госпіталю й був там вісім днів і ночей. Коли б ви знали, який це хірург. Великий майстер! Професор!

На восьмий день прибігає з станції зв'язківець.

— Ешелон товариша хірурга скоро піде.

Ми до Михайла Дмитровича. А він приткнувся в куточку операційної й дрімає. Дрімає, а посмішка з обличчя не сходить. Розбудили ми його.

— Ваш ешелон готовий.

— Ага! Іхати далі? Ну й добре!

Вийшов він з операційної, халат зняв.

— Це ваш халат, — каже.

Попрощався з нами. І пішов, пішов понад морем до свого ешелону.

РОЗУМНИЙ НІМЕЦЬ

Антон Фрундін, знатний снайпер, на рахунку якого в той час було 350 вбитих німців і один живий, розповідав мені про цього живого німця:

— Стежив я за ним кілька днів. Він також був снайпер і дуже мені заважав. Заляже десь, нечиста сила, а де саме — не знайдеш. Ну, що зробити? Або він, або я. Тільки до цього йде!

— Першим вистежив його я. Між нашими і німецькими траншеями стояв розбитий танк. Він туди до світу приходив, сидів там цілий день, як на дачі. От куди сховався.

— Перевірив це я і в першу ж ніч доповз до танка. Прислухався — нікого немає. Я — шустрь у танк. Сів у куточку — жду. Удосвіта він прийшов. Прямо як додому. Прийшов, сів біля щілинки, губами плямкає, снідає, значить. Ну, я доснідати не дав — за руки його. Він мене зубами, а я йому в рило. Він, видно, розумний, одразу присмирів. Зв'язав я його, сам поснідав. Поснідати ж треба, бо світало і мені з танка виходити вже пізно.

— Так висидів я цілий день. Позиція — що й говорити. Німці думають, що в танку їхній снайпер сидить, не бояться, крутяться перед очима. А я їх знімаю. Спійманий німець сидить, очима кліпає, чисто все розуміє.

— Увечері кажу йому: „цен фріцен“, що значить „десять фріців“. Він мені: „нойн“, що значить „дев'ять“. „Десятий — ти“, — кажу йому. Він зрозумів, згодився, і коли стемніло, привів я його сюди. Попробував би він мене не зрозуміти!

НІМЕЦЬКА ДУША

Жінка в блакитній хустинці з червоною квіткою на грудях з будинку 80 по вулиці Горького в Краснодарі Євгенія Василівна так міркує про німецьку душу:

„Зайняв мою квартиру німець. „Мадам, — каже, — марно ви кепсько про німців думаєте. У кожного з нас є благородна німецька душа“ Він це каже, а я з дітками до льоху. Там ми півроку жили.

— Особливо важко було, коли німці тікали. Грабують, убивають, розстрілюють. „Як врятуватись?“ — думаю. А німець тут як тут. „Мадам, — каже, — марно ви хвилюєтесь. Нічого вам ніхто не зробить. І будинок ваш буде цілий. Мадам, — каже, — у мене також є родина. Дочка є й син. Невже ви думаєте, що у німця немає душі? Невже ми звірі“.

— А вранці починають вибухати у нашому дворі будинки. Один, другий. Бачу, пропадемо в льоху, треба за Кубань тікати. Беру діток за руки — і ходу. Вискакую на вулицю — бачу, цей самий німець стоїть, посміхається, проклятий і хату підпалює.

— Ну, тоді вже все закипіло в мені. „Німецька ти сволото, — кричу. — Зараза!“ І до нього. А за мною ще

кілька жінок. Били ми його смертним боєм, всю злість зігнали. Приходжу я до пам'яті, бачу — стоїть червоноармієць, каже мені: „Не встигнеш за вами. Якого язика нам зіссували“. А я йому швидко: „Будь він проклятий, оцей самий німецький язик. Головне в тому, що ще одну німецьку душу знищили. У всіх у них душі треба вирвати. Бо гидше від цієї душі немає в світі“.

ПЛАКАТИ НЕ ТРЕБА

Із села Чернишкова Сталінградської області на фронт старшому лейтенантові Якову Рубану прийшов лист.

— Дорогий брате, — писала його сестра Раїса Степанівна. — Трапилось у нас велике горе. Коли прийшли німці, вони повісили восьмилітню твою дочку Юлю, як дочку командира. Ми поховали її над Волгою. На могилі її багато квітів.

Старший лейтенант ніколи в житті не плакав. І цього разу ніхто не побачив у нього сліз. Він пішов до річки Кубані і довго самотній ходив там.

Повернувшись, старший лейтенант побачив біля своєї землянки групу бійців. Один диктував, другий писав:

— Даємо вам, Раїсо Степанівно, священну клятву, що помстимось за дочку нашого командира...

Старший лейтенант ступив ближче до бійців. Вони побачили його, схопились.

— Спасибі за листа, — сказав Рубан. І додав, помітивши у когось на очах сльози:

— А плакати не треба. Не плакати, а мститись.

ВИНОГРАДАРИ

„Ми — виноградари. Так уже споконвіку. Яких тільки сортів не виводили на багах¹: солодка овсянка, чорна Ізабелла, білий, пахучий растрьопка, що засмалюється на сонці, як дівчина. І якого тільки вина не давали. Пробували, може, колись шампанське „Абрау-Дюрсо“? Тоді ви знаєте смак нашої станиці.

Так взяли ото німці 50 виноградарів з Абрау-Дюрсо. Поставили їх на Глібівськiм мості. „Хто з вас партизани?“ Стоять виноградари, дивляться на рідне Абрау-Дюрсо, на баги, на гори вдалині, все, все знають, а мовчать. „Ми — виноградари!“ — відповідають. Усіх постріляли.

¹ Баги — виноградники на Кубані.

Взяли вони козачку Софію Панченко. Дружину виноградаря. Повели аж до Новоросійська. „Де партизани?“ Вона все, все знає, а проте — „не знаю“, — відповідає. „Ну, почекай. Чорне в тебе волосся на голові, та стане білим“. Ще їй сміються, прокляті: „Нам біляві до вигоди“. Прийшла з Новоросійська Софія біла, біла. Бачили, може, її?

Та хіба все розкажеш?! Були колись баги над морем. Без кінця-краю тягнулись. Коли достигав виноград, то земля була солодка, а в повітрі, — як духи. Аліготе, кагор, такий прозорий, що кісточку видно, волове око, дамські пальчики. Так, кажу, піймали вони виноградаря Кокобу і, вирізавши йому язика, повісили серед Абрау-Дюрсо. Абрау-Дюрсо — станиця виноградна. Була станиця! А тепер немає. Були баги! Немає! Людей побили, навіть діжки порубали. Горе, горе моє!

ЛЕТЯТЬ ЖУРАВЛІ

Несподівано в розташованих недалеко німецьких окопах почулась стрілянина. Німці били з гвинтівок і кулеметів.

Ця стрілянина стурбувала нас. Не було ж ні артилерійської підготовки, ні мінометного вогню. З німецьких окопів ніхто носа не показував. Виходило, що трапилось щось там, в німецьких окопах. Що ж саме?

— Погляньте! — крикнув хтось. — Дивіться на небо. І що вони тільки, гади, роблять?!

Всі поглянули на небо і зрозуміли, чому стріляють німці. З півдня від моря летіли журавлі. Вони пливли, як і завжди навесні, урочисто додержуючи певного порядку, гордо махали крилами, милувались, видно, згорі знайомими місцями, рідною, знайденою після зими на чужині, після перельоту над бурхливим морем, землею. Німці били по журавлях.

Хитнувся один птах в повітрі, затріпотів крилами, і повалився до землі. Він упав у розташування німецьких окопів. Зірвався другий журавель. Креслячи безпорадні зигзаги, немов усім єством хватаючись за оболонку повітря, він невблаганно провалювався на ошцрену пострілами землю. Його товариші частіше, ніж звичайно, замахали крилами і звернули з шляху. Вони зробили коло над берегом і знову наштовхнулись на зливу куль.

Тоді журавлі одноголосно, немов прийнявши якесь рішення, почали набирати висоту.

В цей час почувалась стрілянина на горбку праворуч, де проходили наші окопи. Ми аж здригнулись! Невже наші люди стануть стріляти по улюблених птахах?

Ні, на горбку лежав з своїм розрахунком кулеметник Кузьма Бука. Він бачив, як впливли від моря журавлі. Яка радість — вони скоро полетять над Україною! Смутне зробилось у Буки обличчя, коли почали стріляти німці. Так ви й пташки не пускаєте сюди? І на пташку у вас є готова куля? Раптом на обличчі Буки заграла посмішка. Німці так захопились полюванням, що висовували голови з окопів. Кузьма натиснув спусковий ричаг кулемета. Кілька коротких черг. Здавалось, він виривав з корінням прокляту німчуру, так суворо приказуючи „ку-уди... ку-у-ди?“ А після цього закотив кілька довгих черг, немов сміявся з них: „і-і-ха-ха-ха... і-і-ха-ха-ха!“...

Журавлі поволі набрали висоту і подались, подались назустріч холодному вітерцеві з півночі.

МИСЛИВЦІ

„Отут раніше переліт був. Тільки, бувало, почне вечоріти, і пішло. Летять і летять качки, кулики, бекаси, дикі курочки. А ми сидимо в засідках і стріляємо. За вечір, бувало, весь обвішаєшся дичиною, ледве-ледве додому повзеш.

А тепер по цьому шляху німецькі аероплани літають. Ну, звичайно, ми сидимо на своїх місцях і не зіваємо, духу їм даємо. Кожного вечора є що розказати і показати“.

ПІСНЯ ПРО КАЛИНУ

Коли брали станицю, вбитий був Микола Дейнека. Красиво помер юнак. Він доповз до західної околиці станиці, метнув у вікно хати гранату й знищив кулеметне гніздо. Його оточило дванадцять фашистів, і він їх усіх побив із свого автомата. Німців з'явилось ще більше, і він убив тоді, скільки зміг, і загинув сам на останній, власній гранаті. Коли полк входив у станицю, Дейнека лежав біля крайньої хати, і його рука була витягнута вперед по землі, немов він вітав тих, що вступали на цю звільнену землю.

Увечері товариші прочитали документи, які лишились після Миколи Дейнеки. Був він з Чорнобильщини, на Київщині. Серед документів був аркушик паперу, а на ньому вірші:

Розправляє листя червона калина,
і шумить над ставом лоза молода,
піднялася грізна моя Україна
за свою свободу, за свої права.

ЗАПОВІТ

Листівка була залита кров'ю. Та все ж на ній можна було вчитати:

„Дорогі товариші! Я зараз звільняю рідну землю від німецького ярма, іду вперед на танку, щоб вбивати гадів. Я комсомолец. Прошу не забувати мене. А коли загину, прошу цю листівку послати моїм рідним, щоб знали вони мій заповіт. Адреса рідних: Україна, Сумська область, Талалаївський район, село Барсуківщина, Степану Мартіяну. Прощайте, рідні“.

Танк Івана Мартіяна ішов в бій. Це було на Смоленщині. Вбило напарника Мартіяна — Суханова. Загорівся танк. Тоді Мартіян вискочив з танка, виніс з собою тіло Суханова і заліз з автоматом у канаві. Там він лежав до кінця.

Через кілька днів ми пішли вперед, знайшли тіло Мартіяна і його заповіт.

ПОМСТА ПІСЛЯ СМЕРТІ

Артилериста Степана Круковського поховали на Кубані біля хутора Садового. В кишені у нього знайшли листа й 500 карбованців. Листа прочитали.

„Я сам з Орші, Вітебської області. Немає в мене родини. Я знайшов її біля гармати. Спасибі, товариші. Мати ж моя — партія. Вона навчила мене бачити, ненавидіти й знищувати ворога. Ідїть вперед. Звільняйте Кубань і Крим. А там звільниться і рідна моя Білорусь“

Круковського поховали його товариші — росіянин старший лейтенант Трофимов, таджик Махмуд Худоймуратов, татарин Харас Морданов, вірменин Мехак Оганесян, грузин Сакул Атабегашвілі, українець Іван Симченко. Я записав ці прізвища там на могилі.

Тоді ж порадилися, як бути з грішми Круковського. Ухвалили передати їх в фонд оборони країни. Так і зробили. Сто забризканих кров'ю п'ятірок.

Коли гармати били в Криму й коли снаряд влучав, куди треба, товариші його говорили:

— Це Круковський стріляє. Це він мститься після смерті.

Помста після смерті.

МОГИЛА НЕВІДОМИХ СОЛДАТІВ

У місті Краснодарі в кінці Нової вулиці біля хатки, що поросла зеленим мохом,—могилка. Чи підвода їде, чи пішки хто йде —однаково зупиняється. Всі читають напис над могилкою.

— Тут лежать два червоноармійці, що обороняли нашу вулицю до останку й загинули від рук фашистів о 8 год. 10 хвил. вранці 21 серпня 1942 року.

І завжди на могилці квіти. Квіти свіжі, бо в зелений горбо могилки врита макітерка. А в макітерці тій завжди вода.

Змінює квіти й підливає щоранку воду в макітерку бабуся, що живе в хаті поруч.

— Хто вони — не знаю. А тільки захищали нас до останнього подиху. Отут перескочили через паркан, щоб відступати, а по той бік паркана вже були німці. І вбили. Живих, а потім уже мертвих били. Ми їх потім уночі поховали на тому місці, де вони вмерли. І скільки життя нашого, будемо ми берегти дорогу оцю могилку.

БАЯНІСТ

— Борті Борті!—крикнуло разом кілька моряків, хвтаючись за машину.—Відкиньте борті!

Всі дуже здивувались і обурились. Особливо обурився шофер. Він звик, що на машину лізуть, не спитавшись. Але лізти й вимагати ще відкинути борт — це вже занадто. Проте моряки вимагали свого настирливо й шофер почав з ними переговори.

— Ми покійного товариша веземо,—сказали моряки.— З десанту на Азовському. На кладовище в Темрюк треба його доставити.

Тоді шофер не став заперечувати. З тріском повалився борт машини. У кузові всі потиснулись. А моряки поставили на машину дивну, зроблену з двох дверей і планок скриню і схопились за неї руками.

— Порядок! Рушай!

Машина, перевалюючись з боку на бік, як корабель, на вибогах, рушила від Кордону Ільїча до Темрюка. Шлях ішов понад лиманом, на берегах якого червоніла заяча капуста.

— Ех, і морячок був! — кричали на машині його товариші, намагаючись заглушити рев мотора. — Кузьма Просянюк із України. Ех, десантник! А до чого баяніст! Душу виривав із людини. Який морячок був!

ФАТАЛІЗМ

Вночі майор Ганжа не міг заснути. Він довго перевертвся з боку на бік. Потім підвівся й вийшов з землянки. За ним вийшов і я...

Над переднім краєм нервували ракети. В небі плавали, як медузи, „люстри“. Під цим промінням видно було кісткувате обличчя Ганжі, темні западини на його щоках, блискучі очі.

— Помирають і помирають люди, — швидко заговорив Ганжа. — А от я не можу померти. Чули таке слово „фаталізм“? Добре, називайте це фаталізмом.

Він схилив голову до колін.

— У мене була дружина й дочка. Я не встиг їх вивезти — вони залишилися в Криму. Коли прийшли німці, вони повісили їх перед вікнами квартири — перед вікнами квартири секретаря партійного комітету. Партизани розповідали, що вони висіли там два тижні. Як же я можу померти? Зрозумій же, за жінку й за дочку помститись треба. Та як помститись. Щоб волосся в них на голові піднялось, щоб кров застигла в жилах. Від цієї помсти їм ніколи і ніде не втекти. Та хай що хочуть говорять про фаталізм, а я не маю права померти.

РАПОРТ З МОРЯ

Теплого ранку стояли ми на березі в Анапі. Між горами плавали легенькі хмарки, тихо було над морем, прибіг припадав до берега, немов цілував зернястий пісок.

Разом з однією хвилею, що вирнула з глибини моря, вплив моряк. Бушлат, матроський кльош. На широкому лобі кривава рана. А на грудях — орден Червоного прапора...

— Рапорт складає товариш, — сказали моряки, приймаючи тіло. — Порядок. Все зрозуміло.

Вони зняли орден з грудей моряка. З кишені його вийняли партквиток номер 5646750. А самого моряка десантника Марка Боруховича поховали в Анапі на косі зернястого жовтого піску.

М Е Т Е Л И К И

„Бої тоді йшли за станицею Ніберджаївською. Праворуч — гора, ліворуч — ще вища. А посередині — долина. На гори — не полізеш, долиною — не пройдеш. Все ж прорвались. Раз ходили, другий, третій. Що тільки там робилось?! Долиною смерті прозвали люди це місце. І спека до того. Боже, яка спека!

І все ж взяли долину й гори над нею. Нашою стала долина. Ідемо. Тихо. Спека така, що все аж бринить.

І дивимось — немов би квіти розсипані. Багато їх. Червоні, жовті, бузкові, білі, сині. Схиляємось ми, живі люди, дивимось. То ж не квіти, а метелики.

Такий, значить, бій був, таке пекло, що повмирало все живе. І метелики померли“.

Д В А Т А Т К А

Історія хлопчика з великими, як сливи, очима, Івана Тьоркіна така:

— Батько його, донбаський робітник, пішов на фронт в перший день війни. Мати, коли німці докотились до Донбаса, взяла малого на руки, пішла на схід і опинилась на Кубані. Коли німці бомбили станицю, мати загинула, а хлопчина лишився один. Його знайшли біля трупа матері червоноармійці, донесли до іншої станиці і здали там. Їх запитали, як же прозивають хлопчика й вони відповіли, що на ім'я хлопець — Іван, а на прізвище — Тьоркін.

— П'ятилітнього Івана прийняла Меланія Кочубей. Чоловік — на фронті, дітей немає. Все легше, коли в хаті голос. Сказала Меланія Іванові: „Твій батько на фронті“. І замислився хлопчик. „Перша мама казала, що батько на фронті, і нова мамка каже, що батько на фронті“.

— Несміливо вийшов вперше Іван на вулицю. Ступив до сусідських дітей. Вони діловито оглянули нового свого товариша. „Ти хто?“ — „Ваня Тьолкін“. „А звідки ти?“ Ваня помовчав, бо не знав доладу, звідки він.

А потім випалив: „У мене два татка на фронті!“ „Ого! — подумали хлопці.— У нього два тата на фронті. А в нас тільки по одному, а в декого вже і вбили“...

Так зробився Іван Тьоркін отаманом дівтори на вулицях станиці.

ДИТЯЧИЙ ЛИСТ

Ось лист дівчинки 12 років, Галі Вязмишової з Краснодару. Нічого в ньому змінювати не треба.

„31 січня о 2 годині вдень прийшов забрати маму поліцай. Я дуже злякалась, а мама сказала: „Ти, Галю, не бійся. Я скоро повернусь. Видно, щось наплутали з припискою“ Мама взяла з собою мою маленьку сестричку Свету, їй було 3 роки. Мама так і не повернулась. До 6 лютого я не знала, де вона. А 6 лютого сусідський хлопчик приніс мені записку. Там було написано: „Галя, рідненька. Не хвилюйся. Цілую міцно. Твоя мама“. Я бігала шукати маму, щоб однести їй поїсти, але не знайшла.

„12 лютого до Краснодару ввійшла Червона Армія. Я ждала, що мама повернеться, але її не було. В середині березня приїхав з фронту мій тато, і ми разом з ним пішли шукати маму. 18 березня ми пішли до протитанкового рову. Там, серед трупів дітей ми знайшли Свету. Пальто і туфельки з неї зняли німці. Вона розпухла, губочки надуті, малинового кольору. На тілі в кількох місцях зірвана шкірка, на бочку ранка, права ніжка зламана. Ми поховали Свету 20 березня. Мама ми так і не знайшли. Мабуть, її поховали разом з тими, яких не можна було пізнати. Коли їх ховали, ми з татком стояли й плакали. Потім тато поїхав на фронт, а мене взяли сусіди“

РОЗДЯГАЛКА

„Наступаємо ми, ідемо ліском. Доходимо до лощинки. Бувають такі лощинки — сосни підковою, вгорі листя сплелось, стовбури дерев, як свічки, а на стовбурах немов гачки, обламані суки. Вийшли ми на лощину і зупинились. Два червоноармійці кашу зварили, сидять і їдять. А на сучках — шинелі, шинелі, шинелі. Німецькі, зеленого сукна шинелі. Мабуть, і в сотню не вбереш. Так ми до тих червоноармійців, що кашу їдять: „Хлопці, кажемо, чому таке множество німецьких шинелів, а самих німців немає?“ Ну, вони, конешно, відповідають:

„Ми підповзли, бачимо — набилосьь на лощинці німців множество. Були вони ще нервенні, „гир - гир, гир - гир“, по лощинці бігають, бігають. „Ну, добре, — це ми так з Данилом думаємо, — доведеться подождати“. Ждемо. Вечоріє. Тихо в лісі. Ну, німці й заспокоїлись. Познімали шинелі, роздягалку тут встроїли. Зброю поскидали, напились і наїлись. Полягали спочивати. Ми, значить, коли вони зовсім розляглись — й почали. На лощинку — кілька гранат. Німці навтьоки. А хібавтечеш, коли автомати націлені? Так роздягалка лишилась тут, а німці далі в долині лежать. Сідайте, будь ласка, до нас каші їсти“.

ЯК НІМЦЯ В ТРУБУ ЗАГНАЛИ

Єфрейтор Максим Шикерук розповідав:

„Отак потроху - потроху наклював я з снайперської своєї гвинтівки 36 німців. А одного їхнього снайпера загнав у трубу. Питаєте, як то було? А дуже просто — примостився він на заводській трубі. Ну я, звичайно, швидко його вислідив. Німець — не грак, а грак — не дурак, щоб на трубі сидіти. Висунеться той німець з труби, визирає. Я жду, дїждешся, думаю, й ти. А коли німець ще один раз висунувся і вже по пояс, бо, видно, щось угледів і думав стріляти, я йому кулю припечатав. Так його в трубу й загнав.“

ЯК НІМЦЯ НАПУВАЛИ

Увечері, випивши чарочку, Максим Шикерук пригадав другий випадок:

„Було так, що й напував я німця. Метрів за 250 на німецькому боці був колодязь. З помпою колодязь, поки з нього води добудеш, добре треба чуба гріти. Покликали мене хлопці. „Іди, кажуть, поглянь на німецький водопій“. Ну, я підійшов до них, заліг — недовго й лежав. Бачу, вискочив один німець, відро поставив і — до помпи. Качнув раз - два — і в траншею. Визирнув згодом. Тихо. Він знову вискочив. Знову до помпи. Раз - два, раз - два, назад в траншею. Хлопці мене під'южують: „Давай бо, Максиме“ А я кажу: „Почекайте. Нехай повне відро націдить, щоб страхом помучився“. А коли відро було повне і схопив він його, щоб бігти, я його й напоїв. Німець — бряк на землю, а відро об помпу трах - тара - рах“

В МЕДСАНБАТІ

„Ви, лікарє, напишіть додому моїм листа. Не втішайте мене, і не обдурюйте їх. На війні кожному своя доля. Краще напишіть, що був бій за Баканською. Бою ви, звичайно, не опишете. Ніхто в світі бою не може описати. Ви тільки напишіть, що за станицею там була висотка. А з висотки все видно, аж до моря, там уже ніщо не сховається.

Так ми, подумайте тільки, вісімнадцять раз ходили в атаку на цю висотку. І за вісімнадцятим разом взяли її. Та не забудьте, лікарє, і неодмінно напишіть, що поранено мене було в живіт, через що я у вашому медсанбаті опинився, на західному схилі висотки за Баканською. А з того схилу видно все, все можна простріляти аж до самого Чорного моря“.

НАПИС НАД МОГИЛКОЮ

— А це,— показали мені колгоспники в станиці Абінській на одну могилку в садку,— наш захисник похований.

На могилці тверда шкаралупка піску. Сухі квіти. Стовпчик. На кінці його форнірна дощечка. І написи на ній.

— Тут похований герой, командир Андрій Бреславець.

Трохи нижче напис олівцями з польової сумки — червоним і синім:

— Спи спокійно, товаришу. Ми помстимось за твою кров.

А ще нижче, великими літерами-сороками, по-дитячому:

— Спасибі, дядю, що не пустив до нас німців!

ЗВІТ ГОЛОВИ КОЛГОСПУ

Голова станичного колгоспу імені Андрієва (під Краснодаром) Олексій Силаєв сів під густо всипаною цвітом яблунею в саду, розкрив книгу й сказав:

— Читайте, товариші.

Ми прочитали в книзі:

— Колгосп імені Андрієва має громадських будинків 35, шкіл 1, млин 1, робочої худоби 162, коней 170, свиней 87, овць 520, птиці 681...

— Прочитайте і тут,— розкрив Силаєв іншу сторінку, і було помітно, як у нього дрижать пальці.

„В користуванні самих колгоспників є корів 374, сви-ней 500, курей 3000“.

— А тепер погляньте!— Олексій Силаєв обвів рукою навколо.

Обабіч від вкритого масною пилюгою шляху чорніло пожарище. То тут, то там в небо дивились димарі. Недалеко від нас у траві лежала купа іржавих плугів, культиваторів, сівалка. Крук клював труп сивого коня. В канаві над шляхом валявся обгорілий німецький танк.

— Он там,— показав Олексій Силаєв на купку лип,— лежать наші люди. Я сам досі партизанів, а тепер іду до Червоної Армії. До побачення, товариші!

ГОЛОС МЕРТВИХ

Край станиці Благовіщенської на Кубані хазяйка показала мені могилку. Жовтий пісочок, порожні бляшанки спід консервів, квіти з обгорілими від спеки пелюстками.

— Отут лежать комсомольці. Женя Березняк, Марія Васюренко, Вася Соколов, Федя Савченко (цей на гармонії грав), Іван Федченко, Іван Бондаренко, Олексій Люсай, Таня Кравцун з дітками — Васи було 4 роки, а Ніні—8... Люди кажуть у станиці, що тільки ніч, з могили чути голос. Сама не чула, а кажуть, що стогнуть мертві...

Вночі я прийшов на могилку. Вітрець тягнув від Тамані. Було тихо. На далекому аеродромі спалахували й спалахували ракети. Я ліг на могилку й прислухався.

І коли минуло кілька хвилин, я почув. Здригнулась і немов застогнала земля. Знову поштовх і знову стогін.

То з таманської коси наші гармати били по Керчі й кубанська земля повторювала цей стогін.

РОЗПЛАТА

Рівно о 1 годині вдень 18 липня 1943 року з вантажної машини на площу, де раніше був стадіон в місті Краснодарі, вивели восьмерох бандитів, які минулої ночі були засуджені військовим судом до смертної кари через повішення. Десятки тисяч краснодарців прийшли поглянути, як подихатимуть вісім бандитів, вісім наймитів тих, що розстріляли, повісили, отруїли в Краснодарі 30.000 мирного люду. Народ забив не тільки площу, заповнені були балкони й дахи всіх сусідніх будинків.

Засуджених поставили на три вантажні машини під трьома шибеницями (крайні — по три петлі, середня — на пару). Загриміло радіо — читався вирок суду.

— Виконуйте присуд! — наказ.

Засудженим наділи петлі на шиї. Три машини рушили з місця в один час. З повного газу. Немов глухий удар розлігся на площі. Петлі на шиях зашморгнулись. І загойдались собаки, як зіпсовані маятники, широко, розгонисто, з боку на бік.

В цей час одна, схожа на спечене яблуко, бабуся в натовпі знепритомніла.

— Баринька, — процідив, пильно дивлячись на неї, сусід, літній чоловік, видно, залізничник. — Не людей, а німецьких собак вішають...

Помітивши, що йому ніхто не заперечує, він продовжував:

— А може й непритомніє через те, що сама заодно з ними. Не вадило б перевірочку...

В цей час бабуся одійшла.

— Уже? — запитала вона, поглянувши на шибениці. — Слава богу. Не витримало серце. Коли побачила, згадалось, як вони, собаки, мою онучку Галю вішали. Висять. Туди їм і дорога...

Люди стояли й дивились на шибениці. Сплювували, розходились. І чоловік, що тількищо висловлював сумнів, послужливо зігнув руку й подав її жінці.

— Ти, мамаша, за мене, як за якор спасіння тримайся. Ну, буває, буває. А тобі, мабуть, додому далеко? Жінка ж ти кволла. Так і буде — одведу тебе...

— Я й сама...

— Мовчи. Чіпляйся за руку, кажу...

Так і пішли вони, полегшені розплатою, по Пролетарській вулиці міста Краснодар, яка в липні похожа на тінисту альтанку.

ХУСТИНА

„Здрастуйте, Євдокіє Олексіївно Якименко з міста Темрюка, де по вулиці Леніна дом номер шістдесят чотири. Посилочку вашу, в якій була четвертинка горілки, сухарі і хустинка рожевого шовку з написом „найхоробрішому“, ми одержали. Припала ваша посилочка Батирбекову. Це — киргиз, кулеметник наш.

7 листопада в свято сіли ми після бою і посилочки дістали. Вийняв посилочку — ваш подарунок — і Батир-

беков. Четвертинку горілки його і наші четвертинки ми гуртом роздавили, потім закусили. Далі Батирбеков вийняв хустину, сказав: „Хороша, видно, дівчина вишивала. І зелені, і червоні нитки. „Найхоробрішому“ А який я найхоробріший? Треба буде листа написати оцій Євдокії Олексіївні, щоб знала“. І довго так подивившись, він сховав хустину в кишеню.

Другого дня бій був. Увечері ми поховали найхоробрішого Батирбекова на захід від станиці Фонталовської 300 метрів, під аличою¹. І коли ховали, прикрили йому очі вашою хустиною. Про його смерть героїську вас і повідомляємо“.

РИСАКИ

„Гей, вйо, рисаки! В корні — сам я, на пристяжці — тіль моя. За нами — тачка. Хіба ж я так колись їздив? Було в мене хазяйство. Всі ми були хазяїнами — які то коні кохали в нашому Літині! Чули, може, Літин на Вінничині? Та хіба тільки коні? А земля, а ліс! А всякого добра! То пробули тут німці два роки, шість місяців і три дні до полудня. Не стало наших коней, поле червоні мачки й волошки затягли, як ряска ставок. Дуби й липи вирубали механічно. Дівчата... де поділись літинські дівчата! А коли заходились німці тікати, то таке в селі вчинилось, що надумав і я з своєю старою братись до лісу. Не було бо вже порятунку ні старому, ні малому. І сиділи ми з старою в лісі, в ямі і багні місяць. Там вона й спокоїлась. Оце тепер везу я кості раби божої Ганни на Літинський цвинтар, щоб поховати по обряду. Гей, вйо, рисаки! В корні — сам я, на пристяжці — тіль моя.

Їдемо ми, люди, до рідного краю, додому!“

ГУДКИ

„Що не кажіть, товаришу, а паровоз має свій голос. До війни працював я на швидкому Київ — Москва. Їхали, може, номером п'ятим? Вагони із завісками, доріжки, квіти, у кожному вагоні — чай і в пакетиках подають цукор. Ех, як їхалось. Так я тоді, бувало, їду швидкий і ввесь час прислухаюсь до гудка. Світає. На травах роса. Колеса цокотять, цокотять. За паровозом дим, як

¹ Алича — жовта, кисла слива.

густа коса. А гудок голосить, а гудок же кричить дівочим голосом: „Ось і я... ось і я“. Красота!

Коли відступали, паровози із станками, і жінками, і дітьми вночі по-темному повзуть і повзуть, а гудки так жалібно стогнуть: „Ку-у-ди?... ку-у-ди?..“ Як тільки те серце витримало! Як воно, бідне, не розірвалось — не знаю!

Ну, вже коли до Києва повертались, висунувся я у вікно, бачу, як то землю нашу страдницю покалічено, скільки то могил насипано. А паровоз немов розуміє все, і втішає, і гуде, і гуде: „Ми ту-у-т... ту-ту, ми ту-у-ут... ту-ту!..“ Що не кажіть, товаришу, а паровоз має свій голос. І все, все в світі має свої голоси. Аби тільки людина почула ці голоси“.

КАЗКА

„Ліз, ліз німець, доплазував до Дніпра. Зарився в землю на горах, кулеметами обставився, гармат понатягав. А все'дно тремтить, як бур'янина, дрижаки ловить. І надумав він завести собі полюбовницю.“

Тільки налетять літаки червоні, він до полюбовниці тієї кидається, і шепоче їй, і з усіх боків підступає.

— Дозволь, дозволь до тебе притулитись. Люблю тебе так, що аж-аж-аж!

А вона йому:

— Геть, осоружний! Не люблю тебе! І все!

Коли вдарить артилерія радянська, він знов до неї сватається:

— Полюби мене! Полюби! Бач, як мені недобре!

А вона знову:

— Іди ти к чортовій матері! І не проси мене, і не моли. Однак не любила й не любитиму...

А тут хтось із наших кулю в голову тому німцеві й загнав. Витягнувся він, як та миша попищав, та й скрутився.

Тоді груша, рясна та висока, що стояла над німецьким окопом, і промовила:

— Отепер я обніму тебе корінням своїм. Мертвих німців я дуже люблю. Закопайте його, проклятого, отут в землю над Дніпром, як гній. Нехай цвіте наша земля.

А ЗЕМЛЯ РОДИТЬ

Садила Домна Степанівна картоплю. Скопала грядку, лопаткою ямки робить, з відерця в кожену ямку дві-три картоплинки кидає. Сказано, скрутно після того, як німці побували.

А тут сусідка біжить і так необачно, недобре:

— Тітко Домно!— кричить.— Наш Юрко поранений з фронту прийшов. Розказує, як ваш Іванько помирав. Юрко його сам і в могилку закопав під Ростовом.

Домна Степанівна спочатку витягнулась і зробилась висока-висока. А потім—раз—і впала на землю, на грядку ту, на якій вона картоплю садила. А коли за хвилинку піднялася—не пізнала її сусідка: біле волосся спід хустки вибивається, чоло в землі, все чорне.

— Ходімо!— сказала Домна сусідці.— Нехай і мені Юрко розкаже, як Іванько помирав...

Після того вона німа, мовчазна ходила до осені. Ні до чого не бралась. Вийде на город, стоїть там, як верба, зігнута, немов слухає, чи не принесе їй вітер вісточки здалеку. Дивиться на світ, а нічого не бачить.

Тільки восени вона прокинулась. Поглянула по хаті, сміттячко за який то час замела. На город вийшла. А там картопля аж землю рзпирає. І сонячники, немов брилі, до землі похилились. І огірки між гудиною зеленіють. А між грядочками—гвоздики й чорнобривці цвітуть.

— До роботи я не бралась,— сказала Домна Степанівна.— А диви, яке вродило! Немов би мій Іванько вночі приходив, криничною водою грядки поливав і рученятами своїми бур'яни полов...

І заходилась вона городину збирати, до зими готуватись.

З М І С Т

О П О В І Д А Н Н Я

	Стор.
Земляки	3
Кобзар	8
Скрипаль з Новоросійська	15
Вікторія	20
Сусіди	24
Мати	28
Маленький поштар	32
Анька	36
Каска	39
Кармен	42
Сузір'я	46
Завжди разом	48
Побував солдат удома	51
Блакитна кахля	56

М І Н І А Т Ю Р И

Осколки на лузі	59
Дитяча душа	59
Од щирого серця	61
Це — не Абіссинія	61
Пастушки	61
Автоматичні коноплі	61
Смажені карасі	62
Чемпіон Європи	62
Буревісник	62
Рідна хата	63
Небіж поета	64
На козацькій раді	65
Кревні брати	65
Володя - приписник	66
Зоряний шлях	66
Смерть солдата	67
Людина в халаті	68
Розумний німець	68
Німецька душа	69
Плакати не треба	70
Виноградарі	70
Летять журавлі	71

	Стор.
Мисливці	72
Пісня про калину	72
Заповіт	73
Помста після смерті	73
Могила невідомих солдатів	74
Баяніст	74
Фаталізм	75
Рапорт з моря	75
Метелики	76
Два татка	76
Дигячий лист	77
Роздягалка	77
Як німця в трубу загнали	78
Як німця напували	78
В медсанбаті	79
Папис над могилкою	79
Звіт голови колгоспу	79
Голос мертвих	80
Розплата	80
Хустина	81
Рисаки	82
Гудки	82
Казка	83
А земля родить	84

Редактор А. Трипільський

Художник О. Фаєрчук

Семен Скляренко—Рапорт.

(На українском языкє)

